

ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΣΚΕΨΗ

Α. ΝΤΕΜΠΟΡΙΝ

Β. ΣΠΙΝΟΖΑ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ : ΑΝΤΡΕΑ ΖΕΒΓΑ

13

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ Κ. ΓΚΟΒΟΣΤΗ, ΣΟΛΩΜΟΥ 12 - ΑΘΗΝΑΙ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

Αρ. εισ. 5996

ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΣΚΕΨΗ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

Α. ΝΤΕΜΠΟΡΙΝ

Β. ΣΠΙΝΟΖΑ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ : ΑΝΤΡΕΑ ΖΕΒΓΑ

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ Κ. ΓΚΟΒΟΣΤΗ
ΣΟΛΩΜΟΥ 12— ΑΘΗΝΑΙ

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΒΕΝΕΔΙΚΤΟΣ ΣΠΙΝΟΖΑ

Ὁ Σπινόζα εἶν' ὁ πατέρας τῆς νεώτερης φιλοσοφίας, ὁ ἡγέτης ὄλων τῶν ἐλεύθερων στοχαστῶν (*), ὁ «ἡγεμόνας τῶν ἀθέων» κ' ἕνας ἀπὸ τοὺς θεμελιωτὲς τῆς ματεριαλιστικῆς κοσμοθεωρίας.

Γιὰ διακόσια πενήντα χρόνια (**), τ' ὄνομα τοῦ Σπινόζα ἔγινε στόχος πολλῶν συκοφαντιῶν καὶ ἡ θεωρία του ἔπαυε ἀρκετὲς παραμορφώσεις. Ἀπ' τὴ μιὰ μεριά τὸν ἀναθεματίζανε γιὰ τὸν ἀθεϊσμό του καὶ τὸ ματεριαλισμό του· ἀπ' τὴν ἄλλη, ἀντίθετα, προσπαθούσανε νὰ παρερμηνέψουν τὴ θεωρία του μὲ τὸ πνεῦμα ἑνὸς καλό-

---

(*) Libres-penseurs.

(**) Ἡ μελέτη αὐτὴ γράφτηκε μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς 250ετηρίδας τοῦ Σπινόζα (Σ.τ.μ.).

βολου· ιδεαλισμοῦ ἢ θεϊσμοῦ (*) προσαρμόζοντάς την
στὶς ιδεολογικὰς τάσεις τῶν κυρίαρχων τάξεων.

I

Τὸ 17ο αἰῶνα, ἡ φιλοσοφία τοῦ Σπινόζα ἐθεωρεῖτο ὡς ἐξτρεμιστική, δηλαδή ἐπαναστατική· σ' αὐτὴν ἔβλεπαν τὴν πρῶτον ἐπικίνδυνον ἐκδήλωση τοῦ ἀθεϊσμοῦ καὶ τοῦ ματεριαλισμοῦ. Γι' αὐτό, ὅλες οἱ ἀντιδραστικὲς δυνάμεις τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, σχημάτισαν μέτωπο κοινὸν κατὰ τοῦ Σπινόζα, κι' ὅσο ζοῦσε ἀκόμη. Ἀντίθετα, ὅλα τὰ προοδευτικὰ στοιχεῖα τοῦ 17ου αἰῶνα, τάχθησαν ἄμεσα ἢ ἔμμεσα μὲ τὸ μέρος τοῦ σπινοζισμοῦ. Αὐτὸ ἔγινε ὄχι μόνον στὶς Κάτω Χῶρες μὰ καὶ σ' ἄλλες. Κατὰ τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰῶνα, συναντοῦμε σπινοζιστὲς στὴ Γερμανία, στὴ Γαλλία, στὴν Ἰταλία, στὴν Ἀγγλία κι' ἄλλοῦ. Ἀπ' αὐτὸ κρίνει κανεὶς πόσο γνωστὸ εἶτανε τὸ ὄνομα τοῦ Σπινόζα τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἀκόμη κι' ἀπ' τὰ πολυάριθμα βιβλία καὶ τὶς μπροσοῦρες, ποὺ κατευθύνονταν ἐναντίον του. Οἱ καθηγητὲς πολεμοῦν ἀπὸ τὸ ὕψος τῶν καθηγητικῶν ἐδρῶν τους τὴν «πληγὴ τῶν χρόνων αὐτῶν» κι' ὅσο γιὰ τοὺς θεολόγους, αὐτοὶ δὲ βρίσκουνε φυσικά, ἀρκετὰ δυνατὲς λέξεις γιὰ νὰ διαδηλώσουνε τὸ μῖσος τους κατὰ τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ τόλμησε νὰ χτυπήσει ἀνοιχτὰ τὶς θρησκευτικὰς προλήψεις.

Ὁ Σπινοζισμὸς εἶταν ἡ ἄμεση ἔκφραση μιᾶς ἐπα-

(*) Θεϊσμός (Deismus). Θεωρία ποὺ δέχεται γιὰ πρωταρχικὴ αἰτία κάποιον θεό, ἀποκρούει ὅμως τὴν ἐπέμβασή του στὴν πορεία τοῦ κόσμου (Σ.τ.μ.).

ναστατικῆς ἀντίδρασης ἀνάμεσα στὰ μικροαστικά στοι-
χεῖα τῶν Κάτω-Χωρῶν, τὸ 17ο αἰῶνα, πὺν κάτι κληρο-
νόμησε ἀπὸ τὸ 16ο. Φυσικά, τοὺς δυὸ αὐτοὺς αἰῶνες χω-
ρίζει ἄβυσσος. Ὁ 16ος αἰῶνας ἔζησε ἓνα δυνατὸ ἐπα-
ναστατικὸ καὶ κομμουνιστικὸ κίνημα, ὅπου οἱ Ὀλλαντέ-
ζοι πήρανε μεγάλο μέρος. Ἐπικεφαλῆς τοῦ ἐπαναστατι-
κοῦ κομμουνιστικοῦ αὐτοῦ κινήματος, βρισκόταν ὁ Θω-
μαῦς Μύντσερ (*), πὺν κήρυττε τὴ θεωρία τοῦ σκεπάζον-
τάς την, ὅπως λέει ὁ Φρ. Ἐγκελς, μὲ τοὺς ἴδιους «φρα-
στικούς τύπους μὲ τοὺς ὁποίους ἢ πὺν νεώτερη φιλοσο-
φία θὰ σκεπαζόταν γιὰ πολὺ» (**).

Ἡ ἐξέγερση τοῦ Μύνστερ βασιζότανε κατὰ μέγα μέ-
ρος στὶς Κάτω Χῶρες. Ὄταν οἱ ἀναβαφτιστὲς (***) κυ-
ριέψανε τὸ Μύνστερ, τὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα εἶχε μεγά-
λη ἐπιτυχία στὶς Κάτω Χῶρες, καὶ ἰδιαίτερα στὸ Ἄμ-

(*) Münzer, Thomas (1490-1525) Ἱεροκήρυκας στὴ Σα-
ξωνία. Πῆρε ἐνεργὸ μέρος στὶς ταραχὲς τῆς Λουθηριανῆς με-
ταρρύθμισης καὶ προσπάθησε νὰ δώσει στοὺς θρησκευτικούς
ἀγῶνες ἔκδηλο ταξικὸ χαρακτήρα. Δοκίμασε νὰ εἰσαγάγει τὸν
ἀποστολικὸ κομμουνισμό, ὅχι ὅμως μὲ πολλὴ ἐπιτυχία. Σὲ μιὰ
μάχη μὲ τοὺς χωρικούς πὺν ξεσήκωσε, νικῆθηκε κι' ἀποκεφαλί-
στηκε μὲ πολλοὺς ἄλλους. (Σ.τ.μ.).

(**) F. Engels: Ὁ πόλεμος τῶν χωρικῶν στὴ Γερμανία.
(La guerre des paysans en Allemagne, (Edit. Sociales Internatio-
nales)).

(***) Wiedertäufer, anabaptistes = ἀναβαφτιστὲς. Προτεσταντικὴ
ἢ προέλευσὶς τους. Ἀποτελοῦσαν τὴ ριζοσπαστικώτερη μερίδα
τῶν Γερμανῶν ἀγροτῶν τὴν ἐποχὴ τοῦ πολέμου τῶν χωρικῶν.
Λέγονταν ἀναβαφτιστὲς, γιὰτὶ δὲν ἀνεγνώριζαν τὸ βάπτισμα,
πὺν γινόταν στὴν παιδικὴ ἡλικία κι' ἀπαιτοῦσαν ἀπὸ τοὺς ὁπα-
δούς των νὰ ξαναβαφτίζονται. (Σ.τ.μ.)

στερνταμ πού μετὰ τὸ Μύνστερ εἴταν τὸ σημαντικώτε-
ρο κέντρο τοῦ κινήματος. Ὡστόσο τὸ ἐπαναστατικὸ κομ-
μουνιστικὸ κίνημα στὰ δυὸ κύρια κέντρα—τὸ Μύνστερ
καὶ τὸ Ἄμστερνταμ—καταπνίγηκε πολὺ σύντομα. «Ὁ
ἀναβαφτισμὸς ἀποτελούμενος ὄχι μόνο ἀπὸ τὸ προλετα-
ριάτο ἀλλ' ἀπ' ὅλη τὴ δημοκρατία—ἐκμηδενίσθηκε γιὰ
αἰῶνες ὀλοκλήρους. Ἐπίσης ἔξω ἀπὸ τὴ Γερμανία, ὁ
ἐνοπλος καὶ μαχητικὸς ἀναβαφτισμὸς ἔχασε κάθε σημα-
σία» (*).

Οἱ Κάτω Χῶρες εἶχαν, ὕστερ' ἀπὸ λίγο, τὴν ἀστι-
κὴ τους ἐπανάσταση. «Ἡ ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὸ ζυγὸ
τῶν Ἀψβούργων, εἶχε ὡς συνέπεια στὶς χῶρες πού
βρίσκονται στὶς ἐκβολὲς τοῦ Ρήνου, τὴν ἀνακήρυξη τῆς
ἐλευθερίας τῆς θρησκείας, τὴν ἀνεξιθρησκεία ὑπὸ μορ-
φὲς μᾶλλον καθωρισμένες. Αὐτὸ ἔγινε σχεδὸν τὴν ἴδια
ἐποχὴ ὅπου στὴ Βοημία καὶ στὴ Μοραβία οἱ Ἀψβούργοι
καταπνίγανε τὴ θρησκευτικὴ ἐλευθερία, πού στὴν πραγ-
ματικότητα κρατοῦσε στὶς χῶρες αὐτὲς ἀπὸ τὴν ἐποχὴ
τῶν χουσιτικῶν (**). Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 16ου

(*) Κὰρλ Κάουτσκη : «Οἱ πρόδρομοι τοῦ νεώτερου σοσιαλι-
σμοῦ» (Le predecesseurs du socialisme moderne II. p. 213.).

(**) Ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Jean Huss (1369-1415). Πρωτο-
στάτησε στὸν ἀγῶνα κατὰ τοῦ καθολικοῦ κλήρου καὶ τῆς πα-
πωσύνης στὴ Βοημία. Ἀφορίσθηκε στὰ 1410 καὶ τὰ βιβλία του
κάηκαν. Κατηγορήθηκε στὰ 1414 ὡς αίρετικός, ἐπειδὴ δίδασκε
ὅτι οἱ ἀληθινοὶ χριστιανοὶ δὲν ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ τὰ θαύματα
κι' ὅτι ἡ ἀληθινὴ πίστη βρίσκεται στὴν Ἀγ. Γραφή. Κατα-
δικάστηκε στὸ θάνατο τῆς πυρᾶς καὶ ἐκύθη τὴν 6 Ἰουλ. 1419.
Ἡ τέφρα του ρίχθηκε στὸ Ρήνο. Ἡ θανατικὴ καταδίκη τοῦ
Ζάν Χους ἔγινε στὴ Βοημία τὸ σύνθημα τῆς ἐπανάστασης.
Ὅλες οἱ τάξεις τοῦ τσέχικου λαοῦ, σηκώθηκαν ἐνάντια στὴν

αἰῶναστῆν Ὀλλανδία ἀνέχονταν τοὺς Μεννόνιστῆς (*) καὶ στὰ 1626 τοὺς ἀναγνωρίστηκε ἐπίσημα ἡ θρησκευτικὴ ἐλευθερία. Ὑφίστανται ἀκόμη καὶ τώρα πλάϊ στοὺς «Χερνχύτερ» ἀπογόνους τῶν Βοημῶν ἀδελφῶν. Ἀλλὰ ἀπὸ πάρα πολὺ καιρὸ, οἱ ὄπαδοὶ τῶν αἱρέσεων αὐτῶν δὲν ἀντιπροσωπεύανε παρὰ τὴν εὐπορὴ μικρομπουρζουαζία πού δὲν ἔπαιξε κανένα ρόλο μῆτε στοὺς ἀγῶνες τοῦ προλεταριάτου γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσή του, μῆτε στὴν ἀνάπτυξη τοῦ σοσιαλιστικοῦ πνεύματος (**).

Τὴν ἐποχὴ λοιπὸν πού ὁ Σπινόζα ἐμφανίζεται στὴν κοινωνικὴ κόνιστρα, ὅλες οἱ αἱρέσεις αὐτές, ἄλλοτε ἐπαναστατικὲς κομμουνιστικὲς, ἔχουνε μεταβληθεῖ σὲ πασιφιστικὲς, μικροαστικὲς, πού ἀπασχολοῦνταν μὲ προβλήματα θρησκευτικοῦ χαραχτῆρα, καὶ στὶς ὁποῖες οἱ ἐπαναστατικὲς κομμουνιστικὲς τάσεις ἔχουνε, σχεδὸν ὀλοκληρωτικά, ἐξατμισθεῖ. Οἱ Κάτω Χῶρες μπήκανε σὲ μιὰ φάση ἀνάπτυξης σχετικὰ πασιφιστικῆς. Ἀπὸ οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ ἄποψη, τὴν ἐποχὴ ἐκείνη εἴτανε τὸ πιὸ ἰσχυρὸ καὶ τὸ πιὸ πολιτισμένο κράτος. «Ὅταν καταχτήσανε τὶς ἰσπανικὲς καὶ πορτογαλλικὲς ἀποικίες οἱ ὀλλανδοὶ ἔμποροι, δὲ σταμάτησαν τὴν ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας

παπικὴ αὐθαιρεσία καὶ ἀπαιτήσανε τὴ μεταρρύθμιση τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς θρησκείας καὶ τὴν ἐθνικὴ τους ἀνεξαρτησία. (Σ.τ.μ.)

(*) Ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Menno Simonis, Ὀλλανδοῦ μεταρρυθμιστῆ (1498-1561).

(**) Κ. Κάουτσκη : «Οἱ πρόδρομοὶ τοῦ νεώτερου σοσιαλισμοῦ» (σ. 214).

στή δική τους χώρα. Οἱ τεχνίτες καὶ πολύπειροι ἐργάτες ποὺ ὁ καπιταλιστικὸς ἀπολυταρχισμὸς (;) ἔδιωχνε ἀπὸ τὶς ἄλλες χῶρες, βρήκανε στὴν Ὀλλανδία φιλόξενο καταφύγιο. Σὲ κάθε γωνιὰ τῆς χώρας, ἡ δουλειὰ προχωροῦσε κανονικὰ ὅπως καὶ σὲ μιὰ κυψέλη. Ὁ ἀναπτυγμένος ἀγροτικὸς πολιτισμὸς, τὰ πολυάριθμα κανάλια, οἱ μῦλοι ποὺ βροῖσκονταν σ' ἀδιάκοπη κίνηση, τ' ἀπειράριθμα κάρβια κ' οἱ βάρκες, οἱ μεγάλες καὶ πλούσιες πόλεις, τὰ λιμάνια ποὺ ἔβριθαν ἀπὸ πλοῖα, μεταβάλανε τὴν Ὀλλανδία σὲ μιὰ χώρα ποὺ δὲν ὑπῆρχε ὅμοια τῆς στὸν 17ο αἰῶνα. Παράλληλα μὲ τὴ βιομηχανία, οἱ τέχνες κ' οἱ ἐπιστῆμες ἀναπτύσσονταν γοργά, πρᾶμα ποὺ ἀποδείχνουν ἀρκετὰ εὐγλωττα, τὰ ὀνόματα τοῦ ζωγράφου Ρέμπραντ, τοῦ φιλοσόφου Σπινόζα, τοῦ νομομαθῆ Γκρότιου» (*).

Ἔτσι λοιπόν, ἡ φιλοσοφία τοῦ Σπινόζα εἶναι ἡ ἰδεολογικὴ ἔκφραση μιᾶς νέας ὀργανικῆς ἐποχῆς, μ' ὄλο ποὺ ὑπόκωφοι ἀντίλαλοι τῆς προκάτοχης ἱστορικῆς φάσης ἀκούονται ἀκόμη κάπου - κάπου. Οἱ βασικὲς ἰδέες ποὺ κινούσανε τὶς μάζες στὸν 16ο αἰῶνα, παίρνουν ἀπὸ τὸν φιλόσοφο τῆς ἐποχῆς ποὺ ἀκολούθησε, μιὰν ἰδιαίτερη ἔκφραση καὶ διατύπωση, ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὴ μεταβολὴ τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν. Τὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα τοῦ 16ου αἰῶνα ὑποχώρησε στὶς τάσεις τῆς ἀντίδρασης ποὺ κυριαρχήσανε τὶς λαϊκὲς μάζες σ' ὄλο τὸν 17ο αἰῶνα. Μ' ὄλο ποὺ τὸ ἐπαναστατικὸ κομμουνιστικὸ κίνημα σημείωσε μιὰ ἀποτυχία καὶ μ' ὄλο ποὺ τὸ περιεχόμενον τῆς

(*) Mehring. Histoire de l'Allemagne depuis du fin du moyen âge. (Ἱστορία τῆς Γερμανίας ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ Μεσαίωνα) σ. 73.

κοινωνικῆς πάλης μὲ τὸ ὁποῖο εἴταν ἐμποτισμένες οἱ
θρησκευτικὲς ἐκεῖνες αἰρέσεις εἶχε πᾶ ἐξαत्मισθεῖ, ὥστό-
σο οἱ αἰρέσεις αὐτὲς βροῖσκονταν στὸ 17ο αἰῶνα, σ' ἀντί-
θεση μὲ τὴν ἄρχουσα ἐκκλησία καὶ ἐν μέρει μὲ τὸ κοι-
νωνικὸ καθεστῶς, μιὰ πού ἀναγνωρίζανε, τουλάχιστο θ ε-
ω ρ η τ ι κ ᾶ μερικὲς θεμελιώδεις ιδέες πού εἶχαν ἐμπνεύ-
σει τοὺς προγόνους των στὴν ἐπαναστατικὴ τους
πάλη.

Κατὰ τὴ γνώμη μας, ὁ Σπινόζα στὸ 17ο αἰῶνα, εἶ-
ναι ὁ καθοδηγητὴς καὶ ὁ ἄρχηγὸς τῆς ἀ ν τ ῖ δ ρ α σ η ς
αὐτῆς πού προερχόταν ἀπὸ πλατεῖὰ λαϊκὰ στρώματα. Ἐξα-
κολουθεῖ ὑπὸ μορφῇ ἐ π ι σ τ η μ ο ν ι κ ῆ τὴν ἱστορι-
κὴ κριτικὴ τῆς Βίβλου πού εἶχε ἀρχίσει ἀπὸ τὴν α ἰ ρ ε-
τ ι κ ῆ δ ι α ν ὀ η σ η τοῦ περασμένου αἰῶνα, καὶ ἡ κρι-
τικὴ αὐτὴ τῆς θρησκείας εἶναι σ' αὐτὸν στενὰ συνδεδε-
μένη μὲ τὴ φιλοσοφικὴ κοσμοθεωρία
τ ο υ .

Ἀναλύοντας τὴ διδασκαλία τοῦ Θωμᾶ Μύντσερ, ὁ
Ἐγκελς λέει, πὼς ἡ θρησκευτικὴ φιλοσοφία του βρι-
σκότανε πλάϊ στὸν ἀθεῖσμό. «Τὸ θεολογικὸ καὶ φιλοσο-
φικὸ δόγμα του προσβάλλει τὶς θεμελιώδεις ἀρχὲς ὄχι
μόνο τοῦ καπιταλισμοῦ, ἀλλὰ καὶ τοῦ χριστιανισμοῦ γε-
νικώτερα. Ὑπὸ μορφῇ χριστιανικῆς δίδασκε ἓνα πανθεῖ-
σμό πού ἐμφανίζει καταπληκτικὴ ὁμοιότητα μὲ τὶς σύγ-
χρονες θεωρητικὲς ἀντιλήψεις, καὶ πού κάποτες ἀγγίζει
σχεδὸν τὸν ἀθεῖσμό. Ἀρνεῖται νὰ ἀναγνωρίσει στὴ Βί-
βλο τὴν ἀποκλειστικὴ καὶ ἀλάθητη ἀποκάλυψη. Ἡ ἀλη-
θινὴ καὶ ζωντανὴ ἀποκάλυψη, κατὰ τὴ γνώμη του, εἶ-
ναι ἡ λογικὴ, μιὰ ἀποκάλυψη δηλαδὴ πού ὑπῆρξε σ'

ὅλες τὶς ἐποχές, σ' ὅλους τοὺς λαοὺς καὶ ποὺ ὑπάρχει ἀκόμη στὴν ἐποχή μας» (*).

Ὅ,τι εἶπε ὁ Ἔγκελς γιὰ τὸ Μύντσερ εἶναι ἀκόμ' ἀληθινότερο γιὰ τὸ Σπινόζα. Ἡ νεώτερη φιλοσοφία, ὅπως λέει ὁ Ἔγκελς, ἀναγκάστηκε γιὰ πολὺν καιρὸ, νὰ χρησιμοποιεῖ τὴ μάσκα τῶν χριστιανικῶν φραστικῶν ὑπῶν. Γι' αὐτὸ ὁ «πανθεϊσμός» τοῦ Σπινόζα, περισσότερο ἀκόμη κι' ἀπ' τὸν πανθεϊσμό τοῦ Μύντσερ δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρὰ ἓνας θεολογικὸς φραστικὸς τύπος τοῦ ἀθεϊσμοῦ καὶ τοῦ ματεριαλισμοῦ. Ὅσον ἀφορᾷ τὴ στάση τοῦ Σπινόζα ἀπέναντι τῆς Βίβλου, κι' αὐτὸς ἐπίσης ἀρνεῖται νὰ ἀναγνωρίσει σ' αὐτὴν τὴν ἀποκάλυψη ἑνὸς Θεοῦ καὶ θεωρεῖ τὴ λογικὴ ὡς τὴ μόνη ἀληθινὴ ἀποκάλυψη.

Ἔτσι ὁ Σπινόζα, ἱστορικά, βρίσκεται συνδεδεμένος μὲ τὸ αἰρετικὸ πνεῦμα τῶν θρησκευτικῶν αἱρέσεων καὶ ἀναπτύσσει ὑπὸ μορφὴ ἐπιστημονικὴ τὴν κριτικὴ τῶν θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων ὅλων τῶν εἰδῶν φτάνοντας ὡς τὸν ἀθεϊσμό.

Δὲν πρέπει λοιπὸν νὰ παραξενεύεται κανεὶς, γιὰτὴ θεωρία τοῦ Σπινόζα βρῆκε ἀμέσως πολυάριθμους ὁπαδούς, κυρίως μεταξὺ τῶν ἰδίων αὐτῶν αἱρετικῶν. «Ἡ Ὀλλανδία, πατρίδα τοῦ φιλοσόφου μας, τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἔστια θρησκευτικῶν ζυμώσεων, κάθε εἶδους καὶ κάθε λογῆς, εἴταν φυσικὸ νὰ καταλάβει ἀμέσως ὠρισμένη θέση ἀπέναντι τῆς νέας θεωρίας. Ἡ ὀρθόδοξη θεολογία ποὺ εἶχε ἀναπτύξει ἀρκετὸ ζῆλο γιὰ τὴν καταπολέμηση

(*) Ἔγκελς : «Ὁ πόλεμος τῶν χωρικῶν στὴ Γερμανία» (σελ. 55 στὴ γερμαν. ἐκδοση).

τῶν θεωριῶν τοῦ Ντεκάρτ, ἔστρεψε ἀμέσως τὴν προσοχή της στὸ μαθητὴ του. Ἄλλὰ μ' ὅλον τοῦτο, ἢ μᾶλλον, χάρη σ' αὐτό, σημαντικὸς ἀριθμὸς δυσαρεστημένων καὶ ἐλεύθερων στοχαστῶν, συγκεντρώθηκε μετὰ λίγο καιρὸ, κάτω ἀπὸ τὴ νέα σημαία, ὅταν ἀκόμα ὁ Σπινόζα εἶχε σχηματίσει πλατὺ κύκλο ἀπὸ φίλους καὶ καθηγητὲς, ποὺ στὴν πραγματικότητα ἀποτελοῦσαν ὁλόκληρη σχολή. Ἡ διδασκαλία του διαδόθηκε, εἶν' ἀλήθεια, μὲ μορφή ἀλλοιωμένη, κυρίως ἀνάμεσα στὶς τάξεις τῶν εὐγενῶν καθὼς καὶ στὰ χαμηλότερα λαϊκὰ στρώματα· καὶ ὁ κλῆρος ἀκόμη κάποτε ἐπηρεαζόταν ἀπὸ τὴ διδασκαλία του» (*) (**).

(*) Max Grünwald : Spinoza in Deutschland, 1897. (« Ὁ Σπινόζα στὴ Γερμανία.» σ. 19).

(**) Descartes René (Καρτέσιος) (1596-1650). Γάλλος φιλόσοφος δυϊστής, παραδεχόμενος δηλαδή, ὅτι ὁ ὕλικὸς καὶ αἰσθητὸς κόσμος ἀνήκει στὴ φυσική, ἢ μᾶλλον' στὴ μαθηματικὴ μηχανική, ὁ δὲ πνευματικὸς κόσμος, ἢ λογικὴ ψυχὴ καὶ ὁ οὐρανὸς στὴ μεταφυσική. Ἔτσι εἶναι ματεριαλιστὴς στὴν πράξη καὶ ἰδεαλιστὴς στὴ θεωρία. Ὁ δυϊσμὸς του αὐτὸς γίνεται τὸ οὐσιῶδες συστατικὸ ὁλόκληρης τῆς ἀστικῆς φιλοσοφίας τῶν νεώτερων χρόνων, τόσο στὴ μηχανικο-ματεριαλιστικὴ τῆς τάσης, ὅσο καὶ στὴ μεταφυσικο-σπιριτουαλιστικὴ. Ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀμφιβολίας γιὰ κάθε γνώση καταλήγει νὰ παραδεχτεῖ τὴν πνευματικότητα τῆς οὐσίας τῆς ψυχῆς καὶ «ἐμφυτες ιδέες» ἀπὸ τίς ὁποῖες ἐκπηγάξει ἡ ἵπαρξις τοῦ Θεοῦ. Κηρύττει τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης ἀπὸ κάθε θεολογικὴ ἐπίδραση· ἡ σημαντικώτερη ὁμῶς πρόοδος μὲ τὴ φιλοσοφία τοῦ Ντεκάρτ εἶναι ὅτι ἀπαιτεῖ μιὰ ἐπιστημονικὴ μέθοδο ποὺ ἀναλύει ὅλα τὰ πράγματα στ' ἀπλούστερα στοιχεῖα τους καὶ προπαρασκευάζει ἔτσι—ἂν καὶ μὲ μεταφυσικοὺς ἔλιγμους—τὴ διαλεκτικὴ τους σύνθεσιν (Σ. τ. μ.)

Κι' ὅσο ζοῦσε ὁ Σπινόζα εἶχε ἀποκτήσει μεγάλη δισημότητα κ' ἡ φήμη του ὡς φιλοσοφικὴ μεγαλοφυΐα, εἵτανε στερεωμένη, μ' ὅλο πού τὸ κυριώτερο ἔργο του, ἡ «Ἠθικὴ» δὲν τυπώθηκε παρὰ μετὰ τὸ θάνατό του. Στὰ 1663, ὁ Σπινόζα δημοσίεψε τὶς «Ἀρχές τῆς καρτεσιανῆς φιλοσοφίας» καὶ στὰ 1678 μόλις τύπωσε τὴ «Θεολογικο-πολιτικὴ πραγματεία» του, ἀμέσως εἶδε ὀλόγυρά του, πλῆθος ἀπὸ ἐχθρούς. Τὸ ἔργο του αὐτὸ προκάλεσε ἀληθινὸ χείμαρρο βιβλίων καὶ φυλλαδίων, πού ἔβγαιναν γιὰ γ' «ἀντικρούουν» τὶς γνώμες τοῦ φιλοσόφου.

Θ' ἀναφέρουμε ἐδῶ μερικὰ δείγματα τῆς «σοφῆς» πολεμικῆς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, γιὰ νὰ δείξουμε στὸν ἀναγνώστη τὶ τόνο μεταχειρίζονταν οἱ ἐχθροὶ τοῦ Σπινόζα ἐναντίον του. Ὁ πρῶτος βιογράφος τοῦ Σπινόζα, ἀναφέρει τὴν ἀκόλουθη χαρακτηριστικὴ παράγραφο, βγαλμένη ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ ἱεροκήρυκα Σπικέλιου, πού τυπώθηκε στὰ 1680, στὸ Ἄουγκσμπουργκ: «Αὐτὸς ὁ ἄθεος συγγραφέας Σπινόζα, τυφλωμένος ἀπὸ ἀπίστευτη ἀλαζονία, ἔφτασε στὸ σημεῖον νὰ βεβαιώνει—μὲ ἀφάνταστη ἀναισχυντία καὶ ρυπαρότητα—ὅτι ἡ προφητεία στηρίζεται ἀποκλειστικὰ στὴν ἀπατηλὴ φαντασιοπληξία τῶν προφητῶν, ὅτι οἱ προφῆτες εἵταν ἐνδεχόμενον νὰ πλανηθοῦν ὅπως κ' οἱ ἀπόστολοι κ' ὅτι ἐκεῖνοι κ' αὐτοί, ἔγραφαν καθοδηγούμενοι ἀπὸ τὴ λογικὴ τους χωρὶς τὴν παρέμβαση καμμιᾶς θείας ἀποκάλυψης ἢ ἀνώτερης ἐντολῆς· κ' ἀκόμη πῶς προσπαθοῦσαν νὰ προσαρμόσουν τὴ θρησκεία μὲ τὶς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς τους δικαιολογώντας τὴν μὲ τὶς ἀρχές πού εἵταν περισσότερο διαδο-

μένες στην εποχή τους και περισσότερο γνωστές απ' τόν καθένα».

Ένας άλλος «σοφός» άνθρωπος τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, ὁ καθηγητῆς Μουσαῖος τῆς Ἰένας, στὸ βιβλίο του: «Ἡ θεολογικοπολ.πραγματεία ἐξεταζομένη στὸ φῶς τῆς ἀλήθειας» (Tractatus theologico-politicus ad veritatis lumen examinatus) 1674) μιλά γιὰ τὸ Σπινόζα μὲ τὰ λόγια τοῦτα: «Ὁ διάβολος διέφθειρε μέγαν ἀριθμὸν ἀνθρώπων ποὺ βρίσκονται στὴν ὑπηρεσία του καὶ ποὺ προσπαθοῦνε μ' ὅλες τὶς δυνάμεις τους ν' ἀνατρέψουν ὅ,τι ἱερώτερο ὑπάρχει στὸν κόσμον. Μὰ ἀναρωτιέται κανεὶς πραγματικὰ ἂν ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους αὐτοὺς δούλεψε κανεὶς γιὰ νὰ καταστρέψει κάθε ἀνθρώπινο καὶ θεῖο νόμον μὲ δύναμη τέτοια, ὅπως τοῦ ψευτοδιδάσκαλου οὗτοῦ ποὺ ἦρθε στὸν κόσμον γιὰ τὸν ἀφανισμὸ τῆς θρησκείας καὶ τοῦ κράτους».

Εἶν' ἀνάγκη, προπάντων, νὰ τονισθεῖ, ὅτι καὶ οἱ καρτεσιανοὶ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς πολεμοῦσαν τὸ Σπινόζα, γιὰτὶ πίστευαν, ὅτι ὁ Ντεκάρτ ἀπόδειξε ὀρθὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ, ἐνῶ ὁ Σπινόζα κατέβαλε κάθε προσπάθεια γιὰ ν' ἀρνηθεῖ τὸ Θεὸ καὶ νὰ ἐνισχύσει καὶ νὰ δικαιολογήσει τὸν ἀθεϊσμό· γι' αὐτό, λ.χ. ὁ καρτεσιανὸς Λαμπέρτ-βὰν-Βελτχάουζεν, γιατρός, ἔγραψε ἀμέσως μετὰ τὴ δημοσίευσή τῆς «Θεολογικοπολ. Πραγματείας», ὅτι ἀπ' ὅλους τοὺς δῆθεν θεϊστῆς (*), ὁ πῶς ἐπικίνδυνος εἶν' ὁ συγγραφέας τῆς «Πραγματείας». Ἔβαλε σκοπὸ του νὰ ἐλευθερώσει τὴν ψυχὴ του ἀπὸ κάθε

(*) Βλέπε σημείωση (*), σελ. 4.

πρόληψη, ἀλλὰ καταντᾶ ν' ἀρνηθεῖ κάθε θρησκεία (*).

Πρέπει νὰ σημειωθεῖ, ὅτι ἀπὸ τοὺς παπᾶδες ὄλων τῶν δογμάτων, τοὺς καθηγητές, τοὺς ὀπαδοὺς τοῦ Ντεκάρτ, τοὺς ἐξέχοντες διανοούμενους τοῦ καιροῦ ἐκείνου (γιατροὺς, νομομαθεῖς, φιλόλογους), ὑπῆρχαν φιλόσοφοι καὶ σοφοὶ τοῦ εἴδους τοῦ Πούφφεντορφ (**), καὶ τοῦ Λάϊμπνιτς (***) ποὺ ἀνέλαβαν ἐξίσου τὴν ὑπεράσπιση τῶν θρησκευτικῶν θεμελιωδῶν ἀρχῶν. Ὁ Λάϊμπνιτς ὀνομάζει τὴν «Πραγματεία», «ἔργο ἀφόρητα ἀναίσχυντο στὴν ἐλευθερία τοῦ φιλοσοφεῖν». Κι' ὁ Πούφφεντορφ γράφει σ' ἓνα γράμμα πρὸς τὸ Θωμάζιο στὰ 1688: «Γνώρισα τὸ Σπινόζα· εἶναι, ἓνας βλάσφημος θείων καὶ ἀνθρωπίνων (deorum hominumque irrisor), ἔδωσε σ' ἓνα τόμο τὴν Καινὴ Διαθήκη μὲ τὸ Κοράνι» (****).

Τὰ ἔργα τοῦ Σπινόζα εἶχαν ἀπαγορευθεῖ στὴν «ἐλεύθερη» Ὁλλανδία. Ἡ καθολικὴ Ἐκκλησία, αὐτὸ εἶταν ἄλλωστε φυσικό, τὰ ἀνέγραφε στὸν Πίνακα τῶν «ἀπηγορευμένων βιβλίων» (librorum prohibitorum). Κι' ὅταν μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Σπινόζα, οἱ φίλοι του ἐκδώσανε τὰ

(*) Ernest Altkirch. «Maledictus und Benedictus», 1924, σ. 28.

(**) Puffendorff Samuel (1632-1694). Γερμανὸς δημοσιολόγος. Γεννήθηκε στὴ Σαξωνία. Συγγραφέας τοῦ «Δικαίου τῆς φύσης καὶ τῶν ἀνθρώπων». [Σ.τ.μ.]

[***] Leibnitz, Gottfried Wilhelm von [1646—1716]. Γερμανὸς φιλόσοφος, μεταφυσικὸς ἰδεαλιστής. Προσπάθησε νὰ συνδυάσει τὴ θεολογικὴ τελεολογικὴ ἀντίληψη τοῦ κόσμου μὲ τὴ φυσικομηχανικὴ. [Σ.τ.μ.]

[****] Στὸ προαναφερμένον ἔργο τοῦ Ἄλτκιρς, σ. 68.

ἀνέκδοτα ἀκόμη ἔργα του, μεταξύ δὲ τῶν ἄλλων καὶ τὴν «Ἠθική», ἡ Κυβέρνηση κοινοποίησε εἰδικὴ προκήρυξη, πὺ τοιχοκολλήθηκε σ' ὅλες τὶς πόλεις, καὶ ἀπειλοῦσε μὲ αὐστηρότατες ποινὲς ὅσους «θὰ τυπώσουν ἢ πουλήσουν ἢ διανείμουν ἢ μεταφράσουν σ' ἄλλες γλῶσσες» τὸ βλάσφημο αὐτὸ βιβλίον.

Ὡστόσο, παρὰ τὰ αὐστηρὰ μέτρα καὶ παρὰ τὴν ἀφθονήν φιλολογίαν πὺ κατευθυνότανε κατὰ τοῦ Σπινόζα, οἱ ιδέες του πῆραν πλατεῖα διάδοσιν. Εἶν' ἀλήθεια ὅτι οἱ ὀπαδοὶ του δὲν τολμοῦν νὰ ὀνομαστοῦν «σπινοζιστὲς». Πολλὲς φορές μάλιστα, γιὰ νὰ ξεγελάσουν τὴν ἀγροπνὴ ἐπιτήρησιν τῶν φυλάκων τῆς τάξεως, πολεμοῦσαν τὸν ἴδιον τὸ δάσκαλό τους, ἀλλὰ μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλον τρόπο προπαγάνδιζαν τὶς ιδέες του. Ἄρκει νὰ ὑπομνήσουμε, ὅτι ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ στενοὺς φίλους τοῦ φιλοσόφου, ὁ Λούντβιχ Μέγνερ, διατεινόταν ἐπίσημα, ὅτι εἶταν ὀπαδὸς τοῦ Ντεκάροτ, ἐνῶ συμεριζότανε τὶς γνώμες τοῦ Σπινόζα· τὸ ἴδιον καὶ μὲ τὸ Μπαλτάζαρ Μπέκκερ πὺ ὑπῆρξε σπινοζιστὴς ἂν καὶ στὰ ἔργα του πολεμᾷ ἀνοιχτὰ τὸ Σπινόζα.

Ὁ κοινωνικὸς καὶ ἱστορικὸς ρόλος πὺ παίζει ὁ σπινοζισμὸς στὴν πνευματικὴ ἀναγέννησιν καὶ στὴν ἐξέλιξιν τῆς φιλοσοφικῆς γνώσεως, δὲ διαφωτίστηκε ἄρκετὰ ἴσαμε τώρα. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀμεση ἢ ἔμμεση ἐπενέργεια στὴν ἐξέλιξιν τῆς θετικῆς ἐπιστήμης, δὲ μπορεῖ νὰ συγκρίνει κανεὶς μὲ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Σπινόζα κανένα ἄλλο φιλοσοφικὸ σύστημα. Γι' αὐτὸ ὁ ἱστορικὸς τῆς φιλοσοφίας Κόνραντ Χέρμαν ἔχει ἀπόλυτον δίκην, ὅταν γράφει ὅτι «ὅλες οἱ ἐχθρικὲς πρὸς τὸν χριστιανισμὸν τάσεις τῶν νεώτερων χρόνων ἔχουν τὴν ἀφετηρίαν τους καὶ τὴν πηγὴν

τους στὸ σπινοζισμό». Κάθε ἀληθινὴ ἐπιστήμη τείνει νὰ ἐξηγήσει καὶ νὰ ἀντιληφθεῖ τὸν κόσμον κατὰ τὸν τρόπον ποὺ δίδαξε ὁ Σπινόζα, δηλαδή σὰν ἓνα σύνολο ἀναγκαστικὰ ἀπαρτιζόμενα ἀπὸ φαινόμενα, αἰτίες καὶ ἀποτελέσματα... Ἡ κατανόηση τῆς πραγματικότητος «δι' ἑαυτῆς» ἔγινε σιγά-σιγά, ἡ δεσπύουσα ἀποψη τῆς ἐπιστήμης» (*). Ὁ σπινοζισμὸς, κατὰ τὴν ὀρθὴν ἐχτίμησιν τοῦ συγγραφέα αὐτοῦ, δὲν εἶν' ἄλλο τι παρὰ ἡ θεμελιώδης ἀρχὴ ὅλης τῆς νεώτερης ἐπιστήμης. Καὶ ἡ ἱστορία τῆς ἐπιστήμης, ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τοῦ Σπινόζα ἴσαμε τὶς μέρες μας, ἀνάγεται εἰς τὴν ἐφαρμογὴν τῶν θεμελιωδῶν ἀρχῶν τοῦ σπινοζισμοῦ.

Ἡ κρίσις αὕτη τοῦ Κόνραντ Χέρμαν συμπίπτει, εἰς μεγάλας γραμμὰς τῆς, μὲ τὴν ἐχτίμησιν τοῦ σπινοζισμοῦ ποὺ ἔδωκε ὁ Ἑγκελς. «Ἡ κυριαρχοῦσα γενικὴ ἰδέα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν τῆς ἐποχῆς αὐτῆς (πρόκειται γὰρ τὸ 18ο αἰῶνα—Α.Ντ.) εἶναι ἡ ἀντίληψις περὶ τῆς σκοπιμότητος τῶν φυσικῶν φαινομένων, ἡ ἀφελέστατη βολφιανὴ (**), τελεολογία κατὰ τὴν ὁποία οἱ γίτες πλάσθησαν γὰρ νὰ τρώγουν τὰ ποντίκια, τὰ ποντίκια γὰρ νὰ τρώγονται ἀπὸ τὶς γάτες, καὶ ὅλη ἡ φύσις γὰρ νὰ ἐμφανίζῃ τὴν σοφίαν τοῦ Δημιουργοῦ. Πρέπει νὰ θεωροῦμε ὡς μεγάλην ἀρετὴν καὶ τιμὴν τῆς φιλοσοφίας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης τ' ὅτι δὲν ἔπεσε ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης καὶ τ' ὅτι προσπάθησε ἐπίμονα—ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ Σπινόζα καὶ καταλήγοντας στοὺς με-

(*) Conrad Hermann: «Geschichte der Philosophie in pragmatischer Behandlung» 1867, σ. 277.

(**) Ἄπ' τὸ ὄνομα τοῦ Wolf, Jean Chretien, γερμανοῦ φιλοσοφου καὶ μαθηματικοῦ. (1679-1754) (Σ.τ.μ.)

γάλους Γάλλους ματεριαλιστές—να ἐξηγήσει τὸν κόσμον «δι' ἑαυτοῦ» ἀφίνοντας τὴν ἐπικύρωση τῶν λεπτομερειῶν τῆς ἀρχῆς αὐτῆς στὴ φυσικὴ ἐπιστήμη τοῦ μέλλοντος (*).

Δὲ μᾶς εἶναι δυνατὸ γὰ διαφωτίσουμε ἐδῶ λεπτομερειακά, τὴν ἱστορικὴν σημασίαν τοῦ σπινοζισμοῦ στὴν ἀνάπτυξιν τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν στοὺς νεώτερους χρόνους. Στὴ μελέτη αὐτῆ δὲν ἔχουμε ἄλλο σκοπὸ παρὰ νὰ δώσουμε μιὰ γενικὴν ἰδέαν τοῦ ρόλου καὶ τῆς σημασίας τοῦ σπινοζισμοῦ, στὸν ἀγῶνα τῆς πνευματικῆς ἀναγέννησης.

III

Ἡ βασικὴ λοιπὸν ἰδέαν τοῦ σπινοζισμοῦ, ὅτι ὁ κόσμος πρέπει νὰ ἐξηγεῖται δι' ἑαυτοῦ, εἰσήγαγε φανερὰ τὸν πόλεμον σ' ὅλες τὰς θρησκευτικὰς φαντασίας γιὰ ἓνα δημιουργὸν τοῦ κόσμου. Ἡ ἀντίληψις αὐτῆ εἶναι ἀφ' ἑαυτῆς συνδεδεμένη μὲ τὴν καθαρὰ ματεριαλιστικὴν ἀρχήν, δηλαδή μὲ τὴν ἀναγνώρισιν τῆς ἀνεξάρτητης ὑπόστασις τῆς φύσεως ποὺ δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ καμμιὰ ἐξωτερικὴν ὑπερέχουσα δύναμιν. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ὁ σπινοζισμὸς εἶχε τεράστια ἐπίδρασις στὴ διάδοσιν τοῦ ἀθεϊσμοῦ καθὼς καὶ στὴν ἐξέλιξιν τῆς ἐπιστήμης. Οἱ δύο αὐτὲς τάσεις βαδίζονε συντροφιασμέναι, ἐπιδρώντας ἀμοιβαῖα ἢ μιὰ στὴν ἄλλη. Δὲν εἴτανε λοιπὸν ἀδικαιολόγητο πὼς ἀπὸ πολὺν καιρὸν ὁ σπινοζισμὸς, ὁ ἀθεϊσμὸς καὶ ὁ ματεριαλισμὸς θεωροῦνταν ὡς ἰσοδύναμες ἔννοιαι.

Ἀναφέραμε πρὸ πάντων μερικὰ δείγματα τῆς ἀφθονίας

(*) Ἐγκελς, στὰ Ἀρχεῖα Μάρξ καὶ Ἐγκελς, τ. II. σ. 167 στὴ ρωσικὴ ἔκδοσις.

φιλολογίης πού στρεφότανε κατὰ τοῦ Σπινόζα μετὰ τὴν ἐμφάνιση τῆς «Πραγματείας», γιὰ νὰ δείξουμε μὲ τί μῖσος καὶ μὲ τί πάθος τὸν πολεμούσανε οἱ ἐκπρόσωποι τῶν διαφόρων κοινωνικῶν ομάδων. Ἀλλὰ θὰ εἶταν ἀνακρίβεια ἂν νομίζαμε πὼς ὁ Σπινόζα δὲν εἶχε παρὰ μόνον ἐχθρούς. Τὸ ὄνομά του, ἀσφαλέςτατα, ἐμισεῖτο τόσο πολὺ στὰ ἀνώτερα κοινωνικά στρώματα, πού ἀκόμη καὶ οἱ ὄπαδοὶ τοῦ φιλόσοφου εἶταν ἀναγκασμένοι, ἐκθέτοντας τὴ θεωρία του νὰ κρύβουν τὴν πραγματικὴ πηγὴ τῆς καὶ πολλὲς φορὲς μάλιστα νὰ τὴ συνοδεύουν μὲ ἐπιθέσεις κατὰ τοῦ Σπινόζα. Ὅπως δὲ οἱ ἰδέες τοῦ Σπινόζα διαδίδονταν ὀλοένα καὶ περισσότερο καὶ συνηθέστατα τὶς συνέδεαν μὲ τὸ ματεριαλισμό, τόσο, πού ἡ ἱστορία τοῦ ματεριαλισμοῦ (καὶ τοῦ ἀθεϊσμοῦ) τῶν 250 τελευταίων χρόνων εἶναι στενὰ συνδεδεμένη μὲ τὴν ἱστορία τοῦ σπιννοζισμοῦ.

Μ'αὐτὸ δὲ θέλουμε νὰ ποῦμε πὼς δὲ συνέδεσαν τὸ σπιννοζισμό καὶ μὲ τάσεις θρησκευτικὲς καὶ μυστικιστικὲς. Εἶν' ἀρκετὰ πράγματι περίεργο τὸ γεγονός, ὅτι ὁ σπιννοζισμός στὰ στρώματα τοῦ χαμηλοῦ κλήρου καὶ τῶν χειροτεχνῶν τῆς Ὀλλανδίας πῆρε τὴ μορφή τῆς θρησκευτικῆς αἵρεσης. Ἔχουμε ὑπ' ὄψη μας τοὺς λιγκοφιστὲς, ντεργκοφιστὲς καὶ γκαττεμιστὲς. Οἱ ὄπαδοὶ τῶν τάσεων αὐτῶν ὑφίσταντο ἀπὸ τὴν κυβέρνησι καὶ τὶς θρησκευτικὲς ἀρχὲς ὅλων τῶν εἰδῶν τὶς καταδιώξεις καὶ τιμωρίαις πού ἔφθαναν μέχρις ἐξορίας (*). Μολονότι οἱ τάσεις αὐτὲς εἶχαν ἄμεσο σύνδεσμο μὲ τὸ σπιννοζισμό, δὲ μπορεῖ ὡστόσο κανεὶς νὰ τὶς παραδεχτεῖ καὶ ὡς κυριαρχικὲς στὸ

(*) Cf. Antonius van der Linde : «Spinoza» 1862.

πνεῦμα τοῦ σπινοζισμοῦ· δὲν εἶναι παρὰ ἡ συνέπεια τῆς σφαλερῆς κατανόησης τῆς θεωρίας τοῦ Σπινόζα. Οἱ Λίγκοφ, Ντέργκοφ καὶ Γκάττεμ καὶ οἱ πολυάριθμοι ὀπαδοί τους, ἀπόδιδαν σημασία κυρίως στὸ «θεολογικὸ ντύμα» καὶ στοὺς φραστικοὺς τύπους τοῦ συστήματος τοῦ Σπινόζα, χωρὶς γὰ ἐμβαθύνουν στὴν οὐσία. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἀποδεικνύει ἀκόμη μιὰ φορά, ὅτι καὶ ἡ τερμινολογία (*) ἐπίσης ἔχει τὴ λογικὴ της καὶ ὅτι γιὰ νὰ ἐκφράσει κανεὶς πράγματα αἰώνια δὲν πρέπει νὰ μεταχειρίζεται τύπους θεολογικοὺς—τὴ γλῶσσα τῶν παπάδων.

Δυστυχῶς ἡ θέση τῆς νεώτερης φιλοσοφίας εἶταν τέτοια, πὺ εἶταν ὑποχρεωμένη νὰ ἀνατρέχει στὴ γλῶσσα τούτη.

Μᾶς εἶναι πολὺ δύσκολο σήμερα νὰ ἀναπαραγάγουμε τὶς «ἐνδόμυχες» γνῶμες τοῦ Σπινόζα. Μᾶς φαίνεται ὅμως ὅτι ὀφείλουμε, ἀνεξάρτητα ἀκόμη κι' ἀπὸ τὶς προσωπικὲς πεποιθήσεις τοῦ φιλοσόφου, νὰ διερμηνέψουμε τὴ θεωρία του ἀκριβῶς στὸ ματεριαλιστικὸ πνεῦμα. Ὅτι ἀντικειμενικὰ μάλιστα εἶναι ἀνάγκη νὰ βγάλουμε ἀπὸ τὴ θεωρία του συμπεράσματα καθαρὰ ματεριαλιστικά, τὸ ἀποδείχνουν ἅπλᾳ ἱστορικὰ γεγονότα. Ἄν ἀφίσουμε κατὰ μέρος τὸ θρησκευτικὸ αἵρετικὸ ρεῦμα πὺ εἶναι συνδεδεμένο μὲ τὸ σπινοζισμό καὶ στραφοῦμε πρὸς τὴν ἐξέλιξη τῆς ἐπιστημονικῆς καὶ φιλοσοφικῆς

(*) Ἑλληνικὸς ὄρος: ὀρολογία. Προτιμοῦμε ὡστόσο τὴν χρησιμοποίησιν τῶν λεχτικῶν τύπων πὺ κράτησαν στὴ διεθνῆ «ὀρολογία», τόσο γιὰ τὴν ὀμοιομορφία ὅσο καὶ πολλὰς φορές, γιὰ τὴν ἀκριβολογία. Ὁ ὄρος «ματεριαλισμός», λόγου χάρι, δὲν ἀποδίδεται ἐπαρκῶς μὲ τὴν παρεξηγήσιμη ἔννοια τοῦ ὄρου «ύλισμός», [Σ.τ.μ.]

διανόησης, καταπειθόμεστε, ὅτι ὁ ματεριαλισμὸς τῶν νεώτερων χρόνων εἶναι, κατὰ μεγάλο μέρος, μιὰ ἀνάπτυξη καὶ μιὰ ἄποψη τοῦ σπινοζισμοῦ.

Ἄλλὰ ἄς ξαναγυρίσουμε στὸ ζήτημα τῶν ἀτομικῶν πεποιθήσεων τοῦ φιλοσόφου. Μπορεῖ σήμερα νὰ θεωρηθεῖ κανεὶς ὡς γεγονὸς ἀναμφισβήτητο, ὅτι ὁ Σπινόζα εἶτανε προσωπικὰ ριζοσπαστικώτερος παρὰ στὰ ἔργα του, ὅπου, ἐξ αἰτίας τῶν συνθηκῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, δὲ μπορούσε νὰ πει ἐλεύθερα ὅ,τι σκεφτότανε. Εἶταν ὑποχρεωμένος νὰ καταφεύγει στὴ γλῶσσα τοῦ Αἰσώπου. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Μάϊνσμα γράφει : «εἶναι ἀναντίρρητο, ὅτι ὁ φιλόσοφος ἀπέφευγε νὰ ἐκφέρει ξεκάθαρα μερικὲς ἰδέες του ποὺ ἐμπιστευότανε μόνο στοὺς στενοὺς του φίλους. Κι' ἂν ἀνάμεσά τους ὑπῆρχαν ἄνθρωποι ποὺ σκέφτονταν λογικά, τοὺς εἶταν ἀδύνατο νὰ παραμείνουν χριστιανοί» (*).

Ἐν τῷ Μάϊνσμα ἀναφέρει μερικοὺς ἀπὸ τοὺς φίλους τοῦ Σπινόζα, καὶ ἰδιαίτερα τὸν Ἄδριανὸ Κέρμπαγ ποὺ βασανίστηκε στὴ φυλακὴ μέχρι θανάτου, γιὰ τὶς πεποιθήσεις του. Ὁ Ἄδριανὸς Κέρμπαγ κι' ὁ ἀδελφὸς του Ζάν, ὠργάνωσαν πολυπληθεῖς συγκεντρώσεις, ὅπου ἀναπτύσσανε τὶς ἀθεϊστικὲς γνώμες τους. Τὸ ὄνομα τοῦ Σπινόζα φηγουράρει στὸ κατηγορητήριό τῶν Κέρμπαγ, γιὰτὶ οἱ ἀρχὲς εἶτανε πεπεισμένες, ὅτι ὁ Ἄδριανὸς Κέρμπαγ ἔγραφε τὰ ἀθεϊστικὰ ἔργα του σὲ στενὴ συνεργασία μὲ τὸ Σπινόζα. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὰ βι-

---

(*) K. O. Meinsma, Spinoza und sein Kreis, 1909. (Ὁ Σπινόζα καὶ ὁ κύκλος του) σ. 349.

βλία τοῦ Κέρμπαγ συναντοῦμε πολλές ἐπικρίσεις κατὰ τοῦ χριστιανισμοῦ. Ὁ συγγραφέας θίγει ἐπίσης πολιτικὰ θέματα· ὑποβάλλει στήν κριτική του τὸ ὑφιστάμενο πολιτικὸ καὶ νομικὸ καθεστῶς καὶ φθάνει μάλιστα ν' ἀρνηθεῖ τὸ θρησκευτικὸ γάμο κ.λ.π.

Γιὰ τὸν Κέρμπαγ ὁ Θεὸς εἶναι ἡ ἀδημιούργητη οὐσία ἢ μᾶλλον ἡ ἀδημιούργητη οὐσία, δηλαδή τὸ σύμπαν, εἶναι ὁ Θεός. Τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς οὐσίας αὐτῆς εἶναι ἡ ἔχταση καὶ ἡ νόηση.

Ἡ ἔχταση καὶ ἡ νόηση ὑπῆρχανε αἰώνια, κανένας δὲν τις δημιούργησε. Ἡ φύση δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρὰ αὐτὴ ἡ ἀδημιούργητη οὐσία, ἢ τὸ ὄν ποὺ κατέχει τις δυὸ βασικὲς αὐτὲς ιδιότητες. Δὲν ὑπάρχει τίποτ' ἄλλο ἔξω ἀπ' τὴ φύση· δὲν ὑπάρχει τίποτε ἔξω ἀπὸ τὴ φύση. Οἱ Ἰουδαῖοι καλοῦσανε τὴν οὐσία αὐτὴ Γιεχωβά, γιατί εἶναι ἡ οὐσία, τὸ ἀληθινὸ ὄν ποὺ εἶναι αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ ἡ οὐσία καὶ τὸ ὄν τοῦ παντός, γιατί εἶναι μέσα σ' αὐτήν, σ' αὐτὴ τὴν οὐσία ποὺ ζοῦμε καὶ κινούμαστε. Ἡ οὐσία αὐτὴ εἶναι «τὸ πᾶν ἐν τῷ παντί»· ὅ,τι βλέπουμε, ἀκοῦμε κ' αἰσθανόμαστε δὲν εἶναι παρὰ μιὰ μορφή τῆς ὑπαρξης τῆς οὐσίας αὐτῆς· γιατί εἶν' ἀπ' αὐτήν, μέσον αὐτῆς, καὶ γι' αὐτήν ποὺ ὑπάρχουν ὅλα τὰ πράματα. Νὰ πῶς κατανόησε τὸν Σπινόζα ἓνας ἀπὸ τοὺς ἄμεσους μαθητὲς καὶ στενοὺς του φίλους.

Οἱ ἀδελφοὶ Κέρμπαγ ἐκλαϊκέψανε τὴ θεωρία τοῦ Σπινόζα· τὴν ἔκαναν ἀντιληπτὴ στὶς μάζες, ὀργανώνοντας παράνομες συγκεντρώσεις, μὰ τὸ πλήρωσαν ἀκριβὰ. Μπορεῖ νὰ ἀναρωτηθεῖ κανεὶς : ποιὸς ἄκουγε αὐτὴ τὴν προπαγάνδα ; Στὸ ρώτημα αὐτό, εἴμαστε σὲ θέση νὰ δώσουμε μιὰ ἀπάντηση ἀρκετὰ σαφῆ : δημοδιδάσκαλοι, πα-

πουτσήδες, ὕφαντές, γιατροί, μὲ μιὰ λέξη, ἢ τάξη τῶν δημοκρατῶν διανοουμένων καὶ οἱ χειροτέχνες.

Ἡ δίκη κατὰ τῶν ἀδελφῶν Κέρμπαγ ἐξηγεῖ ἴσως τὸ γεγονὸς ὅτι στὴν «Πραγματεία» τοῦ ὁ Σπινόζα δὲ θίγει σχεδὸν διόλου τὴν Καινὴ Διαθήκη καὶ γενικά, ἀποφεύγει νὰ ἐπικρίνει τὸν Χριστιανισμό. Ἀλλὰ οἱ πραγματικὲς ἰδέες τοῦ Σπινόζα, σχετικά μὲ τὸν Χριστιανισμό δὲν εἶναι δυνατὸν ν' ἀμφισβητηθοῦνε. Εἵτανε γνωστότατες κι' ἀπὸ τοὺς πρὸ στενοῦς τοῦ φίλους. Οἱ καταδιώξεις κατὰ τῶν φίλων τοῦ καὶ μαθητῶν τοῦ, τὸν ἀνάγκασαν νὰ εἶναι πολὺ ἐπιφυλακτικὸς καὶ μάλιστα δύσπιστος ἀπέναντι τῶν ἀνθρώπων ποὺ δὲν γνώριζε ἀρκετά. Δὲν ὑπάρχει οὔτε ἡ παραμικρότερη ἀμφιβολία πὼς οἱ ἰδέες τοῦ Σπινόζα εἵτανε πολὺ πρὸ ριζοσπαστικὲς ἀπὸ κεῖνες ποὺ ἐκτίθενται στὰ ἔργα τοῦ, καὶ πὼς ὅσα λέει γιὰ τὴν ἰουδαϊκὴ θρησκεία ἀφοροῦνε ὅλες τὶς θρησκείες γενικά.

IV

Ἡ δριμύτητα μὲ τὴν ὁποία ὁ φιλόσοφος ἐπικρίνει τὸν κλῆρο καὶ τὴ θρησκεία καταφαίνεται ἰδίως στ' ἀκόλουθα κείμενα, ποὺ ἀποπνέουν τὸ μῖσος καὶ εἶναι μιὰ ἀληθινὴ ἐπαναστατικὴ παρόρμηση πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα ν' ἀποτινάξει τὸ θρησκευτικὸ ζυγὸ καὶ ν' ἀρχίσει νὰ μεταχειρίζεται γιὰ ὅλα τὰ πράγματα τὴν ἐλεύθερη κρίση, δηλαδὴ νὰ ἐνθρονίσει τὴν ἀνθρώπινη λογικὴ ποὺ μόνη ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ κρίνει τὸ ἀληθινὸ καὶ τὸ ψεύτικο. «Εἶδα πολλές φορὲς, μ' ἐκπληξή μου, ἀνθρώπους ποὺ περηφανεύονταν γιὰ τὴν πίστη τους στὴ χριστιανικὴ θρησκεία, δηλαδή, στὴν ἀγάπη, στὴ χαρά, στὴν εἰρήνη,

στὴν ἐγκράτεια καὶ τὴν καλοπιστία πρὸς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, νὰ πολεμοῦνται μ' ἀπίστευτη κακεντρέχεια, καὶ νὰ δίνουν δείγματα τοῦ πιὸ κακόψυχου μίσους, ἔτσι πού ἡ πίστη τους ἐκδηλωνότανε μᾶλλον στὰ αἰσθήματα αὐτὰ παρὰ στὰ προηγούμενα. Εἶναι τώρα πολὺς καιρὸς πού τὰ πράγματα ἔφτασαν σὲ σημεῖο τέτοιο, ὥστε νὰ μὴ μπορεῖ νὰ ξεχωρίσει κανένας ἓναν ἄνθρωπο ἂν εἶναι Χριστιανός, Τοῦρκος, Ἑβραῖος ἢ Εἰδωλολάτρης παρὰ μόνο ἀπ' τὴν ἐξωτερικὴ του ἐμφάνιση καὶ τὴ φορεσιά του, ἢ ἀπ' τὴν ἐκκλησιὰ πού συχνάζει, ἢ ἀπὸ τὴ γνώμη πού ὑποστηρίζει ἢ ἀπὸ τ' ὄνομα τοῦ κυρίου πού ἐπικαλεῖται. Κατὰ τ' ἄλλα ἡ ζωὴ ὁλονῶν εἶν' ἡ ἴδια. Ἀναζητώντας λοιπὸν τὴν αἰτία αὐτοῦ τοῦ κακοῦ, δὲν κοπίασα ν' ἀνακαλύψω ὅτι ἡ πρωταρχικὴ αἰτία εἶταν ὅτι, ἐφ' ὅσον τὰ χρέη τοῦ οἰκονόμου μιᾶς ἐκκλησιᾶς ἔφτασαν νὰ θεωροῦνται ὡς ὀφφίκια καὶ τὰ καθήκοντα τοῦ λειτουργοῦ τῆς λατρείας ἔγιναν προσοδοφόρα, ἢ θρησκεία γιὰ τὸν κοινὸ πολίτη κατάντησε ἀπόδοση ὑψίστων τιμῶν στοὺς πάστορες». («Θεολογικο-πολιτικὴ Πραγματεία» σ. 8.)

Μιὰ φορὰ δηλαδή πού τὸ ἐκκλησιαστικὸ ὑπουργεῖο ἔγινε πηγὴ ἡ κέρδους, κάθε ἀγύρτης, ὅπως ἐκφράζεται ὁ φιλόσοφος μας, ὁ συνήθως τόσο ἀμερόληπτος καὶ ἀπαθής, ἔνοιωθε φλογερὸ πόθο νὰ καταλάβει ἓνα τέτοιο ὑπουργεῖο. Ὅ,τι ἐνίστε, ὅμως ἐπήγαζε ἀπὸ μιὰ ἀφελῆ πίστη μεταβλήθηκε σ' εὐπιστία καὶ δεισιδαιμονία. Οἱ παπᾶδες δὲ δείχνουν παρὰ χαμερπέστατη ἀπληστία καὶ τυχοδιωχισμό. Καὶ ἡ θρησκευτικὴ πίστη μετέβαλε τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ λογικὰ ὄντα σὲ χτήνη.

Ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ Σπινόζα, ἡ εὐτυχία τοῦ λαοῦ εἶν' ὁ ὑπέροχος νόμος, στὸν ὁποῖο

«πρέπει νὰ προσαρμοσθοῦν ὅλα τὰ ἀνθρώπινα καὶ τὰ θεῖα» μ' ἄλλα λόγια δηλαδή, δὲν πρέπει νὰ ἐξετάζουμε τὴ θρησκεία παρὰ ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῶν προσκαίρων συμφερόντων—συμφερόντων τοῦ Κράτους ἢ εὐτυχίας τοῦ λαοῦ. Στὴν ἱστορικὴ μελέτη γιὰ τὸ ρόλο τῆς θρησκείας, ὁ Σπινόζα ἀπέδειξε τὸν ἐσωτερικὸ σύνδεσμο τῆς θρησκείας καὶ τῆς πολιτικῆς. Φτάνει στὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ θρησκεία «προσαρμόστηκε πάντα στὶς ἀνάγκες τοῦ Κράτους». Μὰ στὴν πραγματικότητα, ὁ τελικὸς σκοπὸς τοῦ Κράτους εἶναι ἡ ἐλευθερία, λέγει ὁ Σπινόζα. Ἐνα Κράτος ἐλεύθερο πρέπει νὰ τείνει νὰ ἐλευθερώσει τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τὴ δεισδαιμονία καὶ νὰ δημιουργήσει ὄρους τέτοιους, ὥστε νὰ μποροῦν νὰ χρησιμοποιήσουν τὴν ἐλεύθερη λογικὴ τους. Χωρὶς τὴν ἐλευθερία τοῦ λογικοῦ, χωρὶς τὴν ἐλευθερία τῆς σκέψης, οὔτε οἱ ἐπιστῆμες οὔτε οἱ τέχνες μποροῦνε νὰ εὐδοκιμήσουν, γιὰτὶ «οἱ τελευταῖες αὐτὲς καλλιεργοῦνται μ' ἐπιτυχία, μόνον ἀπὸ ἀνθρώπους ποὺ ἔχουνε κρίση ἐλεύθερη καὶ ὄχι προκατειλημμένη». Ὁ Σπινόζα μαστιγώνει ἀλύπητα τὸ κοινωνικὸ καθεστῶς ποὺ ἐπιτρέπει τὴν καταδίωξη τῆς φιλοσοφικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς σκέψης ἐν ὀνόματι τῆς διαφύλαξης τῶν θρησκευτικῶν προλήψεων καὶ τῶν ὀπισθοδρομικῶν ἐπιστημονικῶν ἀντιλήψεων. Ἐπαινεῖ ἐκείνους ποὺ εἶναι ἱκανοὶ ν' ἀνέβουν στὸ ἰκρίωμα μὲ τὸ κεφάλι ψηλά, μαχόμενοι γιὰ τὸν καλὸν ἀγῶνα ἐν ὀνόματι τῆς ἐλευθερίας. «Τί χειρότερη κατάντια μπορεῖ νὰ φαντασθεῖ κανένας γιὰ ἓνα Κράτος, ἀπὸ κείνην, ὅπου ἀνθρώποι μὲ βίο ἀειπλήπτο, μόνο καὶ μόνο γιὰτὶ ἔχουνε διαφορετικὲς ἀντιλήψεις καὶ δὲν ξέρουνε νὰ τὶς κρύβουν, στέλνονται στὴν ἐξορία σὰν κακοποιοί;

Τί τὸ πιὸ αἰσχρό, ἐπαναλαμβάνω, νὰ θεωροῦν ὡς ἐχ-
θροὺς καὶ νὰ ὀδηγοῦνε στὴν ἀγχόνη ἀνθρώπους ποὺ
δὲν ἔχουνε νὰ κατηγορήσουνε οὔτε γιὰ ἔγκλημα οὔτε
κακούργημα ἀλλὰ μόνο γιὰτι ἔχουνε κάποια περηφά-
νεια χαρακτῆρα, καὶ νὰ μετατρέπουν ἔτσι τὸν τόπο τῶν
βασανιστηρίων, τὸ φόβητρο τῶν κακοποιῶν, σὲ περίλαμ-
προ θέατρο, ὅπου πρὸς αἶσχος τοῦ ἀνώτατου ἄρχοντα,
ἐμφανίζονται τὰ ὠραιότερα παραδείγματα καρτερικότη-
τας καὶ θάρρους ; Ἐκεῖνος ποὺ ξαίρει πὼς εἶναι ἄμεμ-
πτος στὴ διαγωγή του, δὲ φοβᾶται τὸ θάνατο, ὅπως ὁ
ἐγκληματίας, καὶ δὲ ζητεῖ ν' ἀποφύγει τὸ μαρτύριο μὲ ἰκε-
σίες· γιὰτι καμμιά τύψη ποταπότητας δὲ βασανίζει τὴν
ψυχὴ του· εἶναι τιμητικὸ στὰ μάτια του κι' ὄχι ἀτιμωτι-
κὸ τὸ νὰ πεθαίνει γιὰ τὸν ἀγῶνα τὸν καλὸ, ἔνδοξος γιὰ-
τι θυσιάζει τὴ ζωὴ του γιὰ τὴν ἐλευθερία» (Θεολογικο-
πολιτικὴ Πραγματεία, σ. 386-387, édit Garnier).

Στὴν ἔντονη αὐτὴ διαμαρτυρία τοῦ φιλοσόφου κατὰ
τῶν πιέσεων καὶ τῶν καταδιώξεων ποὺ στρέφονταν
ἐνάντια στὰ πιὸ προοδευτικὰ στοιχεῖα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης
ποὺ ἀγωνίζονταν γιὰ τὴν ἐλευθερία τῆς σκέψης καὶ τῆς
ἐπιστημονικῆς ἔρευνας, νοιώθει κανεὶς τὴ βαθειὰ συμ-
πάθειά του πρὸς ὅλους ἐκείνους ποὺ εἶν' ἔτοιμοι νὰ
πεθάνουν γιὰ τὸν «καλὸν ἀγῶνα». Ἀνάμεσα στοὺς κα-
ταδιωκόμενους αὐτοὺς δὲ συγκαταλέγονταν ἄλλωστε,
ἔξὸν ἀπ' αὐτόν, οἱ μαθητὲς καὶ οἱ στενοὶ του φίλοι, ὅπως
οἱ ἀδερφοὶ Κέρμπαγ καὶ ἄλλοι ;

Εἶναι φυσικὸ οἱ τάσεις αὐτὲς τοῦ φιλοσόφου πρὸς τὴν ἐλευθερίαν· τῆς σκέψης νὰ μὴν εὑρισκαν κάποια συμπάθεια παρὰ μόνο ἀνάμεσα στὰ προοδευτικὰ στοιχεῖα τῆς κοινωνίας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, στοιχεῖα ποὺ εἴτανε πολὺ ὀλιγάριθμα.

Ἄν ἐξετάσουμε τὴ Γερμανία τοῦ τέλους τοῦ 17ου αἰῶνα, πρέπει, πρῶτα-πρῶτα νὰ σημειώσουμε τὸ Μαρία Κνουτсен. Στὸ πολιτικὸ καὶ κοινωνικὸ ἐπίπεδο ἔφτασε σὲ συμπεράσματα ἀρκετὰ ριζοσπαστικά. Στὴ βάση ὁ Κνουτсен εἶναι σπινοζιστὴς καὶ ἰδιαίτερα στὰ ζητήματα τῆς κριτικῆς τῆς Βίβλου. Ἀκολουθώντας τὰ ἴχνη τοῦ Σπινόζα, ὁ Κνουτсен θεωρεῖ, ὅτι ἡ λογικὴ εἶναι ὁ μόνος κριτὴς τῆς Ἁγίας Γραφῆς. Ἐκεῖνο ποὺ πρέπει κυρίως νὰ διακρίνουμε στὸν Κνουτсен εἶν' ὅτι θεωρεῖ τὶς θρησκευτικὲς καὶ πολιτικὲς ἀρχὲς ὑπεύθυνες γιὰ τὴν ἀθλια κατάσταση τῶν κατώτερων τάξεων. Νά, ἓνα ἀπὸ τὰ συνθήματα τοῦ Κνουτсен καὶ τῶν ὁπαδῶν του: «ἀρνούμαστε τὸ Θεό, καταφρονοῦμε κάθε ἐξουσία, δὲν παραδεχόμαστε τὴν ἐκκλησία καὶ τοὺς παπάδες της». Ὁ δυστυχὴς Κνουτсен χάθηκε γιὰ τὶς πεποιθήσεις του. Μὰ οἱ ιδέες του ἐπέζησαν. Πρέπει νὰ λεχθεῖ, ὅτι ὁ Κνουτсен συγκέντρωσε γύρω του μιὰ νεολαία ἐλεύθερων στοχαστῶν ἀρκετὰ πολυάριθμη γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Εἶναι λοιπὸν ἀρκετὰ φυσικὸ πὼς ὁ Κνουτсен καταδιώχτηκε ὄχι μόνον ἀπὸ τὶς ἀρχὲς καὶ τοὺς παπίδες, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ καθηγητὲς πανεπιστημίων ποὺ θεωροῦσαν καθῆκόν τους νὰ ἐξοντώσουν ἓναν ἄνθρωπο ποὺ τολμοῦσε νὰ πολεμήσει φανερὰ τὶς θρησκευτικὲς προλήψεις.

Στὰ 1692, ἡ δημοσίευσή τοῦ βιβλίου τοῦ Φρίντριχ Στὸς (Stosch): «Concordia rationis et fidei» («Συμφωνία λογικῆς καὶ πίστεως») ἔκανε μεγάλο θόρυβο στὴ Γερμανία. Ὁ συγγραφέας μελέτησε κατὰ βάθος τὴ «Θεολογικο-πολιτικὴ Πραγματεία» καὶ τὴν «Ἠθικὴ» τοῦ Σπινόζα. Εἶν' ἓνας σπινοζιστὴς ποὺ προσπαθεῖ στὸ ἔργο του νὰ συμφιλιώσῃ τὶς σχέσεις τῆς φιλοσοφίας (δηλαδὴ τοῦ σπινοζισμοῦ) μὲ τὸ χριστιανισμό. Ὡστόσο τὸ βιβλίο τοῦ Στὸς προκάλεσε θύελλα διαμαρτυριῶν καὶ ἀγανάκτησῃ σ' ὅλη τὴ Γερμανία. Κατὰ διαταγὴ τοῦ Φρειδερίκου Ι, τὸ βιβλίο κἀηκε, πράμα ποὺ βέβαια, δὲν παρεμπόδισε τὴν διάδοσή του, γιατί κυκλοφοροῦσε σὲ πολυάριθμα ἀντίγραφα, σὲ χειρόγραφο. Τὸ βιβλίο αὐτό, κατὰ τὴ γνώμη ἑνὸς ἀπὸ τοὺς πρὸ νεώτερους συγγραφεῖς συνετέλεσε σημαντικὰ στὴν προπαγάνδα τοῦ σπινοζισμοῦ στὴ Γερμανία καὶ προπαρασκεύασε τὸ ἔδαφος γιὰ τοὺς μεταγενέστερους ἐλεύθερους στοχαστές.

Στὸν πρόλογό του ὁ Στὸς προειδοποιεῖ τὸν ἀναγνώστη νὰ μὴ φοβᾶται πολὺ τὰ μισητὰ ὀνόματα τοῦ Σπινόζα καὶ τοῦ Χόμπς (*), τῶν ὁποίων θὰ ἐκθέσει τὶς ἰδέες στὸ σύγγραμμά του. Εἶν' ἀξιοσημεῖωτό, ὅτι ὁ Στὸς ἐρμηνεύει τὶς θεωρίες τοῦ Σπινόζα, ματεριαλιστικά. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἓνα μέρος τοῦ σύμπαντος, ἓνα ὄν τελειωμένο, σκεπτόμενο καὶ μὲ ἔχταση, καθοριζόμενο τόσο στὴν ὑπόστασή του ὅσο καὶ σ' ὅλες τὶς πράξεις του. Ὁ Θεὸς εἶναι ἡ μόνη καὶ μοναδικὴ οὐσία. Ἀλλὰ δὲ μπορεῖ κανεὶς νὰ θεωρήσῃ τὴν οὐσία αὐτὴ ὡς μὴ ὑλική.

(*)Hobbes, Thomas, 1588-1679, Ἕλληνας φιλόσοφος ματεριαλιστής. Συγγραφέας τοῦ περίφημου βιβλίου «Λεβιάθαν». [Σ.τ.μ.]

Συνεπῶς ἡ οὐσία εἶναι ὑλική, ἀντικειμενική. Ὁ Στός ἀρνεῖται ἐπίσης τὴν ἀϋλότητα καὶ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς, ἔτσι πού στα βασικά ζητήματα, παρὰ τὴν ἐπιθυμία του νὰ συμφιλιώσει τὴ φιλοσοφία μὲ τὸ χριστιανισμό, κρατιέται στὴ ματεριαλιστικὴ ἄποψη κι' ὁ χριστιανιστὸς χρησιμεύει γι' αὐτὸν ὡς προστατευτικὸς πέπλος.

Στὶς ἀρχές τοῦ 18ου αἰῶνα βλέπουμε στὴ Γερμανία ὀλάκερη πλειάδα συγγραφέων πού συνεχίζουν τὸ ἔργο τοῦ Στός. Στὴν πρώτη-πρώτη σειρὰ πρέπει ν' ἀναφέρουμε τὸ Λούντβιχ Λάου.

Στὴ μελέτη του «Ὁ Σπινόζα στὴ Γερμανία», ὁ Γκρόνβαλντ ὑπογραμμίζει ὅτι ὁ «ματεριαλισμὸς μπῆκε στὴ Γερμανία μὲ τὰ δεκανίκια τοῦ σπινοζισμοῦ». Κ' ἔχει ἀπόλυτο δίκιο νὰ συγκαταλέγει μεταξὺ τῶν σπινοζιστῶν τὸ Λούντβιχ Λάου πού στὸ 1717 δημοσίεψε ἓνα βιβλίο τιτλοφορούμενο «Meditationes philosophicae de Deo mundo et homine» («Φιλοσοφικοὶ Στοχασμοὶ περὶ Θεοῦ, κόσμου καὶ ἀνθρώπου»). Ὅπως καὶ ὁ Στός, ὁ Λάου δὲν εἶναι ἀκόμη ἀπαλλαγμένος ἀπὸ τὶς θρησκευτικὲς παραδόσεις, ἀλλὰ τὸ ἔργο του διαπνέεται ἀπὸ ματεριαλιστικὸ πνεῦμα. Ἀρκεῖ νὰ ποῦμε ὅτι γι' αὐτὸν ὁ ἄνθρωπος εἶναι μιὰ μηχανὴ ἀπαρτιζόμενη ἀπὸ δυὸ εἶδη ὕλης, τὴν ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα.

Ὁ σημαντικώτερος ἀντιπρόσωπος τοῦ ἐλευθερολογισμοῦ στὴ Γερμανία, στὸ πρῶτο ἥμισυ τοῦ 18ου αἰῶνα εἶναι ὁ Γιόχαν Ἐντελμανν. Ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Γιόχαν Ντίππελ (*) πού ἦταν προσωπικότητα πολὺ προ-

(*) Dippel Johann-Conrad (1673-1734) Γερμανὸς θεολόγος καὶ χημικός, (Σ.τ.μ.)

τότυπη καὶ ἄρα ἰδιαίτερης προσοχῆς. Ἄρκει νὰ ποῦμε ὅτι ὁ Ντίππελ ἀπαιτοῦσε τὴν κατάργησιν τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, τὴν κατάργησιν τῆς κριτικῆς ἐξουσίας καὶ ὑποστήριζε τὸν πολιτικὸν γάμον ἀντὶ τοῦ θρησκευτικοῦ κ.λ.π. Εἶναι φανερό, ὅτι μεταξὺ τοῦ Ντίππελ καὶ τοῦ Κνουτсен ὑπάρχει κάποια κοινότητα ἰδεῶν. Ὁ Ντίππελ πολέμησε τὸ σπινοζισμό, βρίσκοντας ἄσχημα τὸ φιλόσοφον τοῦ Ἄμστερνταμ γιὰ τὰς «μηχανιστικὰς, μοιρολατρικὰς καὶ βλάσφημας» τάσεις του κ.λ.π. δηλαδὴ γι' αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ ματεριαλιστικὰ στοιχεῖα τῆς θεωρίας του. Ὁ ἴδιος ὁ Ντίππελ παραδέχεται ἓνα κάποιο ἀόρατον κόσμον καὶ μιὰ ἄπειρον πνευματικὴν οὐσίαν ἀπ' τὴν ὁποία ἐξαρτᾶται ὁ ὄρατος κόσμος.

Ὁ Ἐντελμαν εἶτανε μαθητὴς τοῦ Ντίππελ, ἀλλὰ μὲ τὰς θεωρίας του ἀνέπτυξε, γίνεται ἓνας ἀπὸ τοὺς πρῶτους σημαντικοὺς μαθητὰς τοῦ Σπινόζα καὶ ὁ σπουδαιότερος πνευματικὸς ἀναμορφωτὴς τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 18ου αἰῶνα. Ὁ Ἐντελμαν ὑπεραμύνεται ἐπίσης τοῦ Ντίππελ καὶ τοῦ Κνουτсен. Γιὰ ὅλα αὐτὰ χρειαζότανε πολὺ θάρρος. Ὁ Ἐντελμαν υἱοθετεῖ ἐπίσης τὰς βασικὰς ἰδέας τοῦ Κνουτсен στὸ ἐπίπεδον τῆς κριτικῆς τῶν Ἁγίων Γραφῶν.

Δὲν πρόκειται νὰ ἐκθέσουμε καὶ νὰ σχολιάσουμε ἐδῶ τὰς θεωρίας τοῦ Ἐντελμαν καὶ τῶν ἄλλων μαθητῶν τοῦ Σπινόζα. Ὁ σκοπὸς μας εἶναι νὰ σημειώσουμε μὲ συντομίαν ὠρισμένους σημαντικὰς στιγμὰς ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἐξέλιξης τοῦ σπινοζισμοῦ. Γι' αὐτὸ δὲν ἐκλέγουμε παρὰ τοὺς πρῶτους σπουδαίους ἀντιπροσώπους τοῦ σπινοζισμοῦ. Ὁ συνδετικὸς κρίκος μεταξὺ τῆς παλαιᾶς γενιᾶς τῶν σπινοζιστῶν καὶ τῆς νέας, εἶναι προφανῶς ὁ Λέσ-

σιγκ(*) ὁ σπουδαιότερος ιδεολόγος τῆς «Τρίτης Τάξης» (**)
στὴ Γερμανία, τὸ 18ο αἰῶνα. Ὁ Λέσσιγκ ἔφτασε στὸ
Σπινόζα ἀπὸ τὸ Ντίππελ, τὸν Ἐντελμαν καὶ τοὺς Ἄγ-
γλους ἐλεύθερους στοχαστές. Ὁ Χέρντερ (***) κι' ὁ Γκαϊτε
(****) ὑπῆρξαν ἐπίσης σπινοζιστές. Ὅσο γιὰ τὸ Φίχτε (*****),

(*) Lessing, Gotthold Ephraim (1729-1781), Γερμανὸς συγ-
γραφέας. Διέπρεψε κυρίως ὡς δραματικὸς καὶ τὰ ἔργα του ἔδω-
σαν τεράστια ὠθηση στὴ δραματολογία καὶ γενικώτερα στὴ
φιλολογικὴ κίνηση τῆς Γερμανίας (Σ.τ.μ.)

(**) Ἡ τρίτη κατηγορία στὴν κοινωνικὴ διαίρεση τῆς φε-
ουδαρχίας. Τρεῖς εἶταν οἱ τάξεις στὴ φεουδαρχία : οἱ εὐγενεῖς, ὁ
κλῆρος καὶ οἱ ἀστοί. (Σ.τ.μ.)

(***) Herder, Johann Gottfried. (1744-1803) Γερμανὸς φιλό-
σοφος. Συγγραφέας τῆς περίφημης «Ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότη-
τας» (Σ.τ.μ.)

(****) Goethe Wolfgang (1749-1832). Ἐνας ἀπ' τοὺς διασημό-
τερους ποιητὲς τῆς Γερμανίας. Σοφὸς μεγάλης ἀξίας. Ἡ δυνα-
τὴ του φαντασία προαισθάνθηκε πολλὰ ἀπὸ τὶς κατοπινὲς ἀνα-
καλύψεις· τὰ κυριώτερα ἔργα του εἶναι ὁ «Φάουστ», ὁ «Βέρθε-
ρος», ὁ «Ἐρμανν καὶ Δωροθέα», «Τὰ χρόνια τῆς μαθητείας
τοῦ Βίλχελμ Μάιστερ», ἡ «Ἰφιγένεια», «Ἐκλεχτικὲς Συγγένειες»
κ.λ.π. κ.λ.π. Συνδεότανε μὲ προσωπικὴ φιλία μὲ τὸν Κάρολο
Αὐγούστο, δούκα τῆς Βαϊμάρης, τὸν συνόδευσε σὲ πολλὰ ἐκστρα-
τεῖες κ' ἔγινε σύμβουλός του. (Σ.τ.μ.)

(*****) Fichte Johann Gottlieb (1762-1814) Ὑποκειμενικὸς
ιδεαλιστής. Στὴν ἐξέλιξη τῆς Γερμανικῆς κλασικῆς φιλοσοφίας
παίρνει θέση μεταξὺ τοῦ Κάντ καὶ τοῦ Χέγκελ. Ἡ φιλοσοφία
τοῦ Φίχτε εἶναι ὁ χαρακτηριστικὸς ἀντιπρόσωπος τῆς γερμανι-
κῆς μπουρζουαζίας τοῦ τέλους τοῦ 18ου πρὸς τὸν 19ον αἰῶνα.
Δὲν δέχεται τὸ «ὄν καθ' ἑαυτό», θεωρώντας, ὅτι τὸ ἀντικει-
μενικὸ «εἶναι», εἶναι προῖ ὄν ἀποκλειστικὸ τῆς συνείδησης.
Οἱ κοινωνικο-πολιτικὲς του ιδέες καταλήγουν σ' ἓνα εἶδος μικρο-
αστικοῦ «λογικοῦ σοσιαλισμοῦ» ποὺ φέρνει τὴ σφραγίδα τῆς

τὸν Σέλλιγκ (*) καὶ τὸν Χέγκελ (**), ὅσοι γνωρίζουν τὶς θεωρίες τους καταλαβαίνουν ὡς ποιὸ βαθμὸ οἱ μεγάλοι αὐτοὶ φιλόσοφοι ἐπηρεάστηκαν ἀπὸ τὸ Σπινόζα. Ὁ Φίχτε ὑποστηρίζει ὅτι ὅποιος προχωρήσει πέρα ἀπὸ τὰ σύνορα τοῦ «εἶναι», ὀφείλει ἀναγκαστικὰ νὰ φτάσει στὸ σπινοζισμό· γι' αὐτόν, δὲν ὑπάρχουν γενικά, παρὰ

Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, τὶς ιδέες τῆς ὁποίας ὁ Φίχτε ὑποστήριξε μὲ φανατισμό. (Σ.τ.μ.)

(*) Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph (1775-1854) Γερμανὸς κλασικὸς φιλόσοφος. Ὁ Σέλλιγκ χρησιμεύει ὡς εἰσαγωγὴ ἀπὸ τὸν Φίχτε στὸ Χέγκελ. Εἶναι ὁ θεμελιωτὴς τῆς φιλοσοφίας τῆς φύσης (Naturphilosophie) καὶ συνενώνει τὴ φύση καὶ τὸ πνεῦμα στὴν ἔννοια τοῦ ἀπόλυτου. Ἀνανέωσε τὴ φιλοσοφία τοῦ Σπινόζα. Στὰ γεράματά του προσπάθησε νὰ θεμελιώσει μιὰ «θετικὴ» φιλοσοφία ποὺ θὰ ἐπικύρωνε τὰ δόγματα τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. Στὸ τέλος ὁ βασιλεὺς τῆς Πρωσίας Φρειδερίκος-Γουλιέλμος IV τὸν κάλεσε στὸ Βερολίνο γιὰ νὰ ὑπερασπίσει τὴν πίστη καὶ νὰ καταπολεμήσει τὸ «χεγκελιανισμό» ποὺ ἔθεωρεῖτο τότε ἐπικίνδυνος γιὰ τὸ Κρότος.

(**) Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1770-1831) Ὁ σημαντικώτερος ἰδεαλιστὴς φιλόσοφος τῆς Γερμανίας. Ὁ ἰδρυτὴς τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου ποὺ συνέλαβε κατὰ βάθος ὀρθῶς, ἀλλὰ μὲ ἰδεαλιστικὴ μορφή. Ὁ Χέγκελ εἶναι ἀντικειμενικὸς ἰδεαλιστὴς. Κατ' αὐτόν ἡ ἀπόλυτη ἰδέα εἶναι τὸ πρωταρχικὸ καὶ ἡ μόνη πραγματικότητα ποὺ «ἐξωτερικεύεται» ἄμεσα στὴ φύση γιὰ νὰ ξαναγυρίσει διὰ τῆς μεταβολῆς αὐτῆς στὸν ἑαυτὸ της· Ἡ ἰδέα καθ' ἑαυτὴν εἶναι ὁ δημιουργὸς τῆς φύσης καὶ τῆς ἱστορίας. Ὁ Μάρξ, ὅπως λέει ὁ ἴδιος ἀνέτρεψε τὴ διαλεκτικὴ αὐτὴ τοῦ Χέγκελ καὶ τὴν ἔστησε στὰ πόδια της ἐνῶ πρῶτα ἔστηκε μὲ τὸ κεφάλι. Τὰ κυριώτερα ἔργα τοῦ Χέγκελ εἶναι: «Φαινομενολογία τοῦ πνεύματος», ἡ «Ἐπιστῆμη τῆς λογικῆς», «Ἐγκυκλοπαίδεια τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν» καὶ «Βασικὲς γραμμὲς τῆς φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου» (Σ.τ.μ.)

δυσὸν συνεπῆ συστήματα : ὁ κριτικισμὸς καὶ ὁ σπινοζισμὸς. Τὸ σύστημα τοῦ Σέλλινγκ ἔχει πολλὰ κοινὰ σημεῖα μὲ τὸ σπινοζισμὸν. Ὁ Χέγκελ ἐχτιμοῦσε στὴ διδασκαλία τοῦ Σπινόζα τὴν ἀρχὴ τῆς ἐνότητος τῆς θεωρίας καὶ τῆς πρακτικῆς, τῆς γνώσεως καὶ τῆς πράξεως.

Ἐξάλλου, πρέπει νὰ λεχθῆι ὅτι ἡ διαλεκτικὴ τοῦ Χέγκελ, ὅσο κι' ἂν αὐτὸ ἤθελε φανεῖ ἀπὸ πρώτη ὄψη παράξενο, ἀγγίζει σὲ πολλὰ μέρη τῆς διαλεκτικῆς τοῦ Σπινόζα. Τὸ θέμα ὅμως αὐτὸ θ' ἄξιζε ἰδιαίτερη μελέτη γιὰ τὸν Χέγκελ τὸ κέντρο τῆς νεώτερης φιλοσοφίας εἶναι ὁ σπινοζισμὸς. Μία φορὰ ὁ σπινοζισμὸς εἶναι οὐσιῶδες στοιχεῖο στὴ θεωρία τοῦ Χέγκελ.

Στὴ σχολὴ τοῦ Χέγκελ ἀνήκει ὁ Λούντβιχ Φόϋερμπαχ (*) πὺ ξαναγυρίζει συνειδητὰ στὸ Σπινόζα. Διακηρύττει ξανά, ὅπως ἔκαμαν στὸ 17ο καὶ 18ο αἰῶνα, ὅτι ἡ θεωρία τοῦ Σπινόζα εἶναι οὐσιῶδως ματεριαλιστικὴ.

Ἄν ἐξετάσουμε τώρα τὴν Ἀγγλία, καὶ ἐκεῖ ἐπίσης, κατὰ τὰ τέλη τοῦ 17ου καὶ τὶς ἀρχὰς τοῦ 18ου αἰῶνα, ὁ σπινοζισμὸς θεωρεῖται ὡς μιὰ ματεριαλιστικὴ ἀντίληψη. Ὁ Τόλαντ στὰ «Γράμματά του στὴ Σερένα» κριτικάρει τὸ σύστημα τοῦ Σπινόζα. Ἡ κριτικὴ αὐτὴ στρέφεται πρὸς μερικὰ ἀρκετὰ σημαντικὰ σημεῖα τοῦ συστή-

---

(*) Feuerbach, Ludwig (1804-1872) Γερμανὸς ματεριαλιστῆς φιλόσοφος, γιὸς ἐνὸς διάσημου στὴν ἐποχὴ τοῦ ἐγκληματολόγου, τοῦ Παύλου Ἀνσέλμου Φόϋερμπαχ. Ἀπὸ τὴν ἀριστερὰ τοῦ χεγκελιανισμοῦ πέρασε στὸ ματεριαλισμὸν. «Τὸ πνεῦμα πήγασε ἀπὸ τὸ ὄν, κι' ὄχι τὸ ὄν ἀπὸ τὸ πνεῦμα». Ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ προϊόν τῆς φύσεως, ἡ θρησκεία εἶναι ἀπαύγασμα τῆς ἀνθρώπινης φαντασίας. «Στὸ Θεὸ τοῦ ἀναγνωρίζει τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν ἄνθρωπο, ἀναγνωρίζει ἐπίσης τὸ Θεὸ τοῦ· τὰ δύο πράγματα εἶναι ὅμοια». Δὲ δημιούργησε ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπο ἀλλ' ὁ ἄν-

ματόςτου, αλλά τὰ σημεῖα αὐτά, σχετικὰ μὲ τὸ σύνολο, εἶναι δευτερεύοντα. Ὅλη ἡ κριτικὴ τοῦ Τόλαντ βασίζεται στὴν ἔννοια τῆς κίνησης ποὺ ὁ Σπινόζα δὲν ἐξήγησε. Καὶ ἐκεῖ ὁ Τόλαντ ἔχει ἀπόλυτο δίκιο, ἐμβάθυνε καὶ ἀνέπτυξε τὴν ἔννοια τῆς κίνησης ποὺ θεωρεῖ ὡς οὐσιώδη ἰδιότητα τῆς ὕλης. Εἶν' ἀλήθεια ὅτι ὁ Σπινόζα δὲν θεωροῦσε τὴν κίνηση ὡς τυχαία ἰδιότητα τῆς ὕλης, μὰ ὡστόσο ὁ Τόλαντ ἔχει δίκιο ὅταν λέει πὼς ὁ Σπινόζα δὲν ἔδωσε ἕνα πλήρη ὄρισμό τῆς κίνησης κι' ὅτι, στὸ ζήτημα τοῦτο, δὲ βρίσκουμε σ' αὐτὸν ἐπαρκῆ σαφήνεια, μολονότι τὸ κενὸ αὐτὸ τὸ ἔνοιωσε στὴ διδασκαλία του. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει εἶναι ὅτι ὁ Τόλαντ θεωρεῖ τὴ σπινοζικὴ οὐσία ὡς ὕλη ποὺ ἔχει δυὸ ἰδιότητες· γιὰ τὸν Τόλαντ ἡ κίνηση εἶναι μιὰ ἰδιότητα τῆς ὕλης, τόσο πρωταρχικὴ καὶ τόσο ἀξεχώριστη ὅσο καὶ ἡ ἔχταση. Ὅσον ἀφορᾷ τὶς ἄλλες κριτικὲς του γιὰ τὸ σπινοζισμό, αὐτὲς ἀναφέρονται στὶς ἠθικὲς θεωρίες τοῦ Σπινόζα καὶ στὴ διαιρετότητα τῆς ὕλης. Δὲ μπορεῖ κανεὶς νὰ θεωρήσει, μαζὶ μὲ τὸν Τόλαντ, ὅτι ἡ «Ἠθικὴ»

ἄνθρωπος τὸν Θεὸ κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσή του. Ἡ φιλοσοφία του ὑπῆρξε ὁ συνδετικὸς κρίκος μεταξὺ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Χέγκελ καὶ τοῦ Μάρξ. Ὑπῆρξε στὴν πραγματικότητά ἀνανεωτῆς τοῦ γαλλικοῦ ματεριαλισμοῦ τοῦ 18ου αἰῶνα—ἀν καὶ κάπου, ἐκφράζεται γι' αὐτὸν μὲ εἰρωνία—μ' ὅλα τὰ μεγάλα προτερήματα κ' ἐλαττώματά του, καὶ τὶς ἰδεολογικὲς του ροπές. Μόνον ὁ Μάρξ κι' ὁ Ἐγκελς ἐφαρμόσανε μὲ συνέπεια στὸ πεδίο τῶν κοινωνικῶν φαινομένων τὸ ματεριαλισμὸ τοῦ Φόϋερμπαχ τοῦ ὁποῦ ὑπῆρξαν μιὰ ἐποχὴ μαθητῆς. Τὰ κυριώτερα ἔργα του : «Ἡ φύση τοῦ Χριστιανισμοῦ», «Προσωρινὲς θέσεις γιὰ τὴ μεταρρύθμιση τῆς φιλοσοφίας», «Οἱ ἀρχὲς τῆς φιλοσοφίας τοῦ μέλλοντος». (Σ.τ.μ.)

τοῦ Σπινόζα ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο τὴν εὐθύνη τῶν πράξεών του.

Ὁ Τόλαντ, καθὼς ἐπίσης κ' ἓνας ἄλλος ἐλεύθερος στοχαστὴς Ἕλληνας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὁ Α. Κόλλινς, συμμαχεῖ μὲ τὸ Σπινόζα στὴν κριτικὴ του κατὰ τῆς θρησκείας καὶ στοὺς ἀγῶνες του γιὰ τὴν ἐλευθερία τῆς σκέψης.

VI

Περνώντας στὴν ἐπίδραση ποὺ ἐξάσκησε ὁ Σπινόζα στὴ γαλλικὴ διάνοηση, εἶν' ἀνάγκη εὐθύς ἀπ' τὴν ἀρχὴ νὰ σημειώσουμε τὸ ἄρθρο τοῦ Μπαίλ (*) στὸ φιλοσοφικὸ λεξικό του. Τὸ ἄρθρο αὐτὸ φάνηκε τὸ 1697 καὶ γιὰ πολὺν καιρὸ εἶταν ἡ μόνη πηγὴ ἀπ' ὅπου ἀντλοῦσαν πληροφορίες γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴ θεωρία τοῦ Σπινόζα, ἰδιαίτερα στὴ Γαλλία. Πρέπει ν' ἀναγνωρισθῆι, ὅτι τὸ ἄρθρο τοῦ Μπαίλ δὲν εἶναι πολὺ πετυχημένο, γιὰτὶ δὲν κατάλαβε διόλου τὴ φιλοσοφία τοῦ Σπινόζα. Ἀλλὰ ὁ Μπαίλ εἶχε ἄρκετὸ θάρρος γιὰ νὰ ἀναλάβει τὴν ὑπεράσπιση τῆς προσωπικότητος τοῦ Σπινόζα. Ὁ Γκαϊτε διηγεῖται τὴν ἐντύπωση ποὺ τοῦ προξένησε τὸ ἄρθρο τοῦ Μπαίλ ὅταν τὸ διάβασε γιὰ πρώτη φορά. Εἶτανε μιὰ ἐντύπωση δυσαρέσκειας καὶ δυσπιστίας, καὶ γενικὰ μιὰ ἀμφίβολη ἐντύπωση. Πρῶτα-πρῶτα, λέει, ὁ Μπαίλ παρουσιάζει τὸ Σπινόζα ὡς ἄθεο, τὶς θεωρίες τοῦ ὁποίου εἶν' ἀ-

(*) Bayle Pierre (1647-1706). Γάλλος συγγραφέας. Κυριώτερο ἔργο του εἶναι τὸ «Ἱστορικὸ καὶ Φιλοσοφικὸ Λεξικό», τοῦ ὁποίου ὁ σκεπτικισμὸς προαναγγέλλει τὴν ἐλεύθερη φιλοσοφία τοῦ Βολταίρου καὶ τῶν Ἐγκυκλοπαιδιστῶν. (Σ.τ.μ.)

νάγκη ν' ἀντικρούσει, ἀλλὰ κατόπιν αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ Μπαίλ ἐξυμνεῖ τὸ χαραχτῆρα καὶ τὴν προσωπικότητα τοῦ Σπινόζα. Πρέπει νὰ θεωρήσουμε ὅτι ὁ Μπαίλ, σὰν σκεπτικιστής, δὲν εἶχε καθωρισμένη θέση ἀπέναντι τοῦ Σπινόζα. Ὁ Μάουτνερ ὑποθέτει ὅτι κατὰ τὴν κρίση τοῦ Μπαίλ, τὸ σύστημα τοῦ Σπινόζα φάνηκε πάρα πολὺ «δογματικό», θὰ εἶτανε ὁμῶς δικαιότερο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὸ παρανόησε. Κακοπαίρνει τὸν Σπινόζα ἐξ αἰτίας τοῦ ἀθεϊσμοῦ του, ἀλλὰ ταυτόχρονα, ὁ ἴδιος ὑποστηρίζει ὅτι ὁ ἀθεϊσμός εἶναι προτιμώτερος ἀπὸ τὴν δεισιδαιμονία. Ὡς τόσο τὸ ἄρθρο τοῦ Μπαίλ ἔκαμε ἀντίθετη ἐντύπωση σὲ πολλοὺς ἀναγνώστες. «Τὸ ἄρθρο τοῦ Μπαίλ—γράφει ὁ Βὸρμς (*)—ἔκαμε, καθὼς φαίνεται, εὐνοϊκὴ ἐντύπωση, γιατί στίς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰῶνα, οἱ θρησκευτικοὶ συγγραφεῖς θεώρησαν τοὺς ἑαυτοὺς των ὑποχρεωμένους νὰ ἐπαναλάβουν κατὰ τοῦ Σπινόζα τὰ ἴδια ἀναθέματα πού τοῦ φορτώσανε οἱ προγενέστεροί του. Ὁ Μασσιγιὸν (**) ἐπιτίθεται κατὰ τοῦ Σπινόζα στὸ κήρυγμά του : «Περὶ θρησκευτικῶν ἀμφιβολιῶν». Ὁ Φενελὸν τὸν κρίνει. Ὁ καρδινάλιος τὸ Πολινιὰκ ἀναλαμβάνει ν' ἀντικρούσει τὸν Σπινόζα σὲ λατινικοὺς στίχους, ὅπως εἶχε κάμει καὶ γιὰ τὸ Λουκρήτιο (***)»

(*) . Worms, René : «La Morale de Spinoza» «Ἡ ἠθικὴ τοῦ Σπινόζα», σ. 230.

[**] Massillon, Jean Baptiste [1663—1742] Γάλλος ἱεροκέρυκας. Θεωρεῖται ἓνας ἀπὸ τοὺς πρὸ καλοὺς στυλίστες. [Σ. τ. μ.]

[***] Lucretius, [95-51 π.χ.] Λατῖνος ποιητής, συγγραφέας τοῦ ποιήματος «Περὶ τῆς φύσεως τῶν πραγμάτων». Ὑπῆρξε ὁ ἀπόστολος τοῦ ἐπικούρειου ματεριαλισμοῦ. [Σ.τ.μ.]

ὁ καρδινάλιος ντὲ Μπερνὶ (*) τὸν ἀντικρούει σὲ γαλλικοὺς στίχους. Ὁ ἀββᾶς Πλυκέ, πολεμᾶ κι' αὐτὸς μὲ τὴ σειρά του τὸ Σπινόζα καὶ προκαλεῖ τὶς εἰρωνίες τοῦ Βολταίρου. Ὅλ' αὐτὰ ἀναγκάζανε τὶς εὐλαβικὲς ψυχὲς νὰ καταριῶνται τὸ Σπινόζα, ἀλλὰ καὶ συντελοῦσαν στὸ νὰ διαδίδεται τὸ ὄνομά του καὶ ἡ διδασκαλία του καὶ τῆς ἐξασφάλιζαν τὴν ἐπιτυχία σ' ἓνα αἰῶνα ἀθεϊσμοῦ.

Ἐνας ἀπ' τοὺς πρώτους μαθητὲς τοῦ Σπινόζα στὴ Γαλλία εἶναι ὁ κόμης ντὲ Μπουλαινβιλιέ (**), ποὺ ἔγραψε καὶ μιὰ πραγματεία ἀναλυτικὴ τοῦ συστήματος τοῦ Σπινόζα. Τὸ ἔργο αὐτὸ δὲ δημοσιεύτηκε παρὰ μόλις στὰ 1731, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ συγγραφέα του καὶ μὲ τὸ πρόσημα «ν' ἀποκαλυφθεῖ ἡ βέβηλη θεωρία τοῦ Σπινόζα», στὴν πραγματικότητα ὅμως γιὰ νὰ γνωσθοῦν οἱ ιδέες του στὴ γαλλικὴ κοινωνία. Οἱ γάλλοι φιλόσοφοι τοῦ 18ου αἰῶνα ἐπηρεάστηκαν πολὺ ἀπὸ τὸ Σπινόζα. Στὸ βιβλίο του : «Ἡ ἠθικὴ τοῦ Σπινόζα» ὁ Βόρμς ἀποδείχνει πειστικώτατα, ὅτι οἱ ἠθικὲς θεωρίες τοῦ Ἑλβέτιου (***) τοῦ Χόλμπαχ (****), τοῦ Λαμετ-

[..] Bernis, Francois-Joachim de... [1715-1794]. Εὐνοούμενος τῆς Πομπαντοῦρ γιὰ τὰ ἐλαφρὰ στιχάκια του. Ἐγινε πρεσβευτῆς, ὑπουργὸς τῶν ἐξωτερικῶν ἐπὶ Λουὶ XV, καρδινάλιος καὶ τέλος πρεσβευτῆς στὴ Βενετία καὶ Ρώμη. Ἐγραψε ἀρκετὰ περὶ ἔργα «Ἀπομνημονεύματα» [Σ.τ.μ.]

(**) Boulaingvilliers, comte Henri de... (1658-1722) Γάλλος ἱστορικός. (Σ.τ.μ.)

(***) Helvetius, Claude-Arien (1715-1771) Γάλλος δημοσιολόγος καὶ φιλόσοφος ὕλιστῆς. Συγγραφέας τοῦ βιβλίου «Περὶ τοῦ πνεύματος». (Σ.τ.μ.)

(****) Holbach, Paul Henri Dietrich, baron d' (1723-1789)

τρι (*) κι' άλλων, εξαρτώνται ολοκληρωτικά από τις ιδέες του Σπινόζα.

Ο Βολταΐρος έτρεφε μεγάλη έχτιμηση στο Σπινόζα ως κριτικό της Βίβλου, αλλά ούτε κι' αυτός δέν είχε κουράγιο να εκδηλώσει φανερά τή συμπάθειά του προς τις ιδέες του φιλοσόφου. Ο Βολταΐρος υποστηρίζει ακόμη ότι ο Σπινόζα δέν ανεγνώριζε κανένα Θεό και ότι «μεταχειριζότανε αυτή τή λέξη για να μήν εξαγριώνει τον κόσμο». Ο Βολταΐρος πιστεύει, ότι ο Σπινόζα θα μπορούσε να διατυπώσει τή θεωρία του με δυο λέξεις: «Δόστε μου τήν κίνηση και τήν ύλη και θα πλάσω τον κόσμο». Δηλαδή ο Βολταΐρος αντιλαμβανόταν τή θεωρία του Σπινόζα στη ματεριαλιστική και άθειϊστική άποψη, μα σα θειϊστής, θεωρούσε, ότι οι θεωρίες αυτές είταν παράλογες και ότι έπρεπε να καταπολεμηθούν.

Γόλλος ματεριαλιστής Ούγγρικης καταγωγής. Ο Χόλμπαχ πήρε μαζί με το Ντιντερό ενεργό μέρος στη σύνταξη της «Έγκυκλοπαίδειας». Μέσα στα σαλόνια του, περίφημα για τις φιλοσοφικές συγκεντρώσεις τους, δημιουργήθηκε ή επαναστατική ιδεολογία της «Τρίτης τάξης» και διατυπώθηκαν οι βασικές αρχές της φιλοσοφίας που αργότερα ώνομάστηκε γαλλικός ματεριαλισμός του 18ου αιώνα. Ο Χόλμπαχ πολέμησε το δυϊσμό (dualisme) Ο άνθρωπος είναι το αναγκαίο προϊόν της φύσης. Η φύση είναι ή ύλη σε κίνηση. Η ύλη είναι εκείνη που ενεργεί άμεσα ή έμμεσα στις αισθήσεις μας. Το κυριώτερο έργο του είναι το «Σύστημα της φύσεως» που όταν δημοσιεύτηκε το 1770 είχε εξαιρετική επαναστατική επίδραση. (Σ.τ.μ.)

(*) La Mettrie, Julien de (1709-1751) Γόλλος γιατρός και ματεριαλιστής φιλόσοφος. (Σ.τ.μ.)

Βλέπουμε πώς αντιλαμβάνεται ὁ Χόλμπαχ τὸ Θεὸ τοῦ Σπινόζα, στὸ μέρος ἐκεῖνο λ.χ. τοῦ «Συστήματος τῆς φύσης» πὸν διαξιφίζεται μὲ τὸ Ντεκάρτ :

«... ἡ καρτεσιανὴ ἀπόδειξη γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ δὲν εἶναι καθόλου πειστικὴ. Μετέβαλε τὴ νόηση καὶ τὴ λογικὴ σὲ Θεό· ἀλλὰ πῶς νὰ φαντασθοῦμε τὴ λογικὴ, τὴ νόηση, χωρὶς ἓνα φορέα τῶν ἰδιοτήτων αὐτῶν ; Ὁ Ντεκάρτ ὑποστηρίζει, ὅτι δὲ μπορεῖ νὰ νοηθεῖ ὁ Θεὸς παρὰ σὰ μιὰ κάποια δύναμη πὸν προσαρμόζεται διαδοχικὰ στὰ διάφορα μέρη τοῦ σύμπαντος· λέει ἀκόμη πῶς δὲ μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς, ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι πιὸ ἐκτεταμένος ἀπὸ τὴ φωτιὰ πὸν περιέχεται σ' ἓνα κομμάτι σίδηρο καὶ πὸν, στὴν πραγματικότητα, δὲν κατέχει ἄλλη ἔχταση παρὰ αὐτὸ τοῦτο τὸ σίδηρο. Ἀλλὰ στηριζόμενοι σὲς ἐκφράσεις αὐτὲς μποροῦμε ν' ἀπαντήσουμε στὸ Ντεκάρτ, ὅτι αὐτός, γιὰ νὰ τὰ ποῦμε καθαρώτερα, δὲν ἀναγνωρίζει ἄλλο Θεὸ ἐξὸν ἀπὸ τὴ φύση κι' ὅτι αὐτὸ εἶναι καθαρὸς σπινοζισμὸς».

Δὲ θὰ ἀναφέρουμε ἄλλες περικοπὲς γιὰ νὰ ἀποδείξουμε, ὅτι ὁ Γαλλικὸς ματεριαλισμὸς τοῦ 18ου αἰῶνα δὲν εἶταν ὅπως λέει κι' ὁ Πλεχάνωφ (*) παρὰ μιὰ παραλλαγή τοῦ σπιννοζισμοῦ. Τὸ ἴδιο μποροῦμε νὰ ποῦμε καὶ γιὰ τὸ Φόϋερμπαχ.

Ἔτσι λοιπόν, ἡ ἱστορία τοῦ ματεριαλισμοῦ μετὰ τὸ Σπινόζα δὲν εἶναι, ὅπως ἀποδείξαμε στὴ σύντομη αὐτὴ

[*] Plekhanov, Guéorgui Valentinovitch [1856-1918] Ἴδρυτὴς τοῦ ρωσικοῦ μαρξισμοῦ, μιὰ ἀπὸ τὶς διασημότερες μορφὲς τῆς Β' Διεθνοῦς. Νέος ἀνῆκε στὸ κόμμα τῶν Ναρόντικι [Λαϊκῶν] ἀλλὰ στὰ 1883 ἴδρυσε στὴν ἔξορία, μὲ τὸν Ἀξελροντ, τὸν Ντόϋτς καὶ τὴ Βέρα Ζασσούλιτς τὴν πρώτη ρωσικὴ σοσιαλδημοκρατικὴ ὀργάνωση. Μαθητὴς τοῦ Μάρξ καὶ Ἐγκελς καὶ συνεχιστὴς τῆς θεωρίας των. Πολέμησε μὲ τὴ σειρά του τὸ «ρεβιζιονισμὸ» τοῦ Μπερνστάιν, τὸ ρωσικὸ «οἰκονομισμὸ» καὶ τὸ «στρουβισμὸ». Ἐγραψε τὶς βαθύτερες καὶ ἀναλυτικώτερες μελέτες γιὰ τὸ μαρξισμὸ. Ὁ Λένιν συνιστοῦσε τὰ φιλοσοφικά του ἔργα ὡς «ὑποχρεωτικὸ ἐγχειρίδιο τοῦ κομμουνισμοῦ». Ὡς τὸ δεύτερο συνέδριο τοῦ ρωσικοῦ σοσιαλδημοκρατικοῦ κόμματος ὁ Πλεχάνωφ συνεργαζόταν μὲ τὸ Λένιν μὲ τὸν ἑαυτοῦ ἀνῆκε στὴν ὀργάνωση τῆς «Ἴσκρας» [Σπίθας] καὶ

μελέτη, παρὰ μιὰ μεταγενέστερη ἐξέλιξη τοῦ σπινοζισμού. Εἶν' ἓνα ἱστορικὸ γεγονός πὺ κανεῖς δὲ μπορεῖ ν' ἀρνηθεῖ. Γι' αὐτό, εἶναι ἐντελῶς φυσικό, ὁ μαρξισμὸς πὺ σὰν κοσμοθεωρία ἐνσαρκώνει τὸ σύγχρονο ματεριαλισμό, νὰ συνδέεται ἔτσι ἢ ἀλλοιῶς μὲ τὸ σπινοζισμό. Θὰ εἶταν παράλογο ν' ἀρνηθεῖ κανεῖς, ὅτι ἡ ἱστορικὴ καταγωγὴ τοῦ σύγχρονου ματεριαλισμοῦ, τοῦ Φόϋερμαχ καὶ τῶν Γάλλων ματεριαλιστῶν τοῦ 18ου αἰῶνα εἶναι ὁ Σπινόζα, μὲ τὸν ὁποῖο συγγενεύουν ὅλοι οἱ ματεριαλιστὲς τῶν νεώτερων χρόνων. Ὁ Γ. Πλεχάνωφ εἶταν ὁ πρῶτος πὺ ἐτόνισε τὴ συγγένεια τοῦ μαρξισμοῦ καὶ τοῦ σπινοζισμού στὴν πολεμικὴ του κατὰ τοῦ Μπερνστάϊν (*). Ἡ ὑπόδειξη αὐτὴ τοῦ Πλεχάνωφ, φυσικά, δὲν εἶτανε τοῦ γούστου τῶν ρεβιζιονιστῶν. Σχετικὰ, ὁ Πλεχάνωφ, ἔγραφε ἀργότερα στὸν πρόλόγὸ του στὸ Λουδοβῖκο Φόϋερμαχ: «Ἄν οἱ «κριτικοὶ» τοῦ Μὰρξ ἀφίνουν ὅλοι ἀπὸ κοινοῦ ἐπιφώνημα ἐκπληξης, ὅταν στὴ φιλονεικία μου μὲ τὸ Μπερνστάϊν, ἐκφράζω τὴ γνώμη αὐτὴ, ὅτι δηλαδὴ ὁ ματεριαλισμὸς τοῦ Μὰρξ καὶ τοῦ Ἔγκελς εἶτανε μιὰ παραλλαγὴ τοῦ σπινοζισμού, δὲν ἐξηγεῖται παρὰ μόνο ἀπὸ τὴν καταπληχτικὴ τους ἄγνοια. Γιὰ νὰ γίνει πιὸ κατανοητὴ αὐτὴ ἡ γνώμη, πρέπει πρῶτα-πρῶτα νὰ λάβουμε ὑπ' ὄψη μας, ὅτι ὁ Μὰρξ καὶ ὁ Ἔγκελς περάσανε ἀπὸ τὴ φιλοσοφία τοῦ Φόϋερμαχ καὶ κατόπιν νὰ προσπαθήσουμε νὰ κατανοήσουμε κατὰ τὴ ἡ φιλοσοφία τοῦ τελευταίου αὐτοῦ διαφέρει ἀπὸ τὴ φιλοσοφία τοῦ Σπινόζα.

«Ζάρια» [Αὐγῆς]. Μετὰ τὴ διάσπαση τοῦ συνεδρίου αὐτοῦ, ὁ Πλεχάνωφ προσχώρησε μὲ κάποιους δισταγμοὺς στὸ κόμμα τῶν μενσεβίκων. Ἀπὸ τότε, οἱ δρόμοι τους χωρίζονται καὶ μόνο στὰ 1908-1912 τὸν πλησιάζει καὶ πάλι γιὰ νὰ πολεμήσουν μαζὶ τὸν ἐμπειριοκριτικισμό πὺ εὑρίσκει τὴν ἐκφρασὴ του στὸ Μπογδάνωφ. Ἐμεινε μέχρι τὸν θάνατό του ἀντιμπολσεβίκος. Τὰ κυριώτερα ἔργα του: «Συμβολὴ στὴν ἱστορία τοῦ ματεριαλισμοῦ», «Τὰ θεμελιώδη προβλήματα τοῦ μαρξισμοῦ», «Ἀναρχισμὸς καὶ σοσιαλισμὸς», «Ὁ Ν.Γ. Τσερνισέβσκυ» κ.λ.π. [Σ.τ.μ.]

[*] Bernstein, Edouard [γενν. 1850]. Γερμανὸς σοσιαλδημοκράτης συγγραφέας. Περὶ τὸ τέλος τοῦ περασμένου αἰῶνα ἠγήθηκε ἑνὸς κινήματος γιὰ τὴν ἀναθεώρηση τῶν βάσεων τοῦ

“Όσοι είναι σὲ θέση νὰ καταλαβαίνουν ἐκεῖνα ποὺ δια-
βάξουν, θὰ ἴδουν ὅτι μὲ τὴ θεμελιώδη θεωρία του γιὰ
τις σχέσεις τοῦ ὄντος καὶ τῆς νόησης, ὁ Φόϋερμαχ εἶναι
ἓνας Σπινόζα ποὺ ἔπαυσε πιά νὰ θεωρεῖ τὴ φύση σὰ
Θεὸ καὶ ἔχει περάσει ἀπ’ τὴ σχολὴ τοῦ Χέγκελ».

Ἐπιπλέον, ὁ μαρξισμὸς εἶναι ἡ σύνθεση τῆς χεγκελιανῆς δια-
λεχτικῆς ἐπεξεργασμένης μέσα στὸ πνεῦμα τοῦ ματερι-
αλισμοῦ καὶ τοῦ ματεριαλισμοῦ τοῦ Φόϋερμαχ. Ἀλλὰ
ὁ ματεριαλισμὸς τοῦ Φόϋερμαχ, ὅπως καὶ ὅλος ὁ σύγ-
χρονος ματεριαλισμὸς δὲν εἶναι παρὰ ἓνα εἶδος σπι-
νοζισμοῦ. Ὁ σπινοζισμὸς λοιπὸν εἶναι ἓνα ἀναγκαῖο
στοιχεῖο στὴ μαρξιστικὴ κοσμοθεωρία.

Ὡστόσο ὅμως ὁ μαρξισμὸς δὲ μπορεῖ κατ’ οὐδένα τρόπο
νὰ ταυτισθῆι μὲ τὸ σπινοζισμό. Ὄταν ὁ Πλεχάνωφ
λέει πὼς ὁ μαρξισμὸς εἶναι ἓνα εἶδος σπινοζισμοῦ ἔχει ὑπ’
ὄψη του ἀποκλειστικὰ τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων τοῦ
ὄντος καὶ τῆς νόησης. Γνωρίζομε ἀρκετὰ καλὰ τὰ ἀσθε-
νῆ σημεῖα τῆς θεωρίας τοῦ Σπινόζα—ἀρκεῖ νὰ σημειώσου-
με σ’ αὐτὴν λ.χ. τὴν ἔλλειψη τῆς ἰδέας τῆς ἐξέλιξης—ὅμως
αὐτὸ δὲ μπορεῖ νὰ μᾶς ἐμποδίει ἀπὸ τὸ νὰ τιμήσουμε
στὸ πρόσωπο τοῦ μεγάλου ἀθέου φιλοσόφου, ἓνα ἀπὸ
τοὺς θεμελιωτὲς τοῦ ματεριαλισμοῦ τῶν νεώτερων χρό-
νων καὶ ἓνα ἀπὸ κείνους ποὺ ἀγωνίστηκαν ἀποτελεσμα-
τικὰ γιὰ τὴν ἐλευθερία τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας.
Ὁφείλουμε πολὺ περισσότερο νὰ τιμοῦμε τὴ μνήμη τοῦ
Σπινόζα, γιὰ τὸ προλεταριάτο εἶναι σήμερα ἡ μόνη τά-
ξη ποὺ κρατιέται στὸ ἐπίπεδο τοῦ σενεποῦς ἀθεϊσμοῦ
καὶ τοῦ ματεριαλισμοῦ.

ΤΕΛΟΣ

μαρξισμοῦ [ἀπ’ αὐτοῦ καὶ ὁ ὅρος «tevisionisme»—ἀναθεωρητι-
σμός]. Στὶς φιλοσοφικὲς του θεωρίες πολέμησε τὸ διαλεχτι-
κὸ ματεριαλισμὸ καὶ ἀπαίτησε μὲ τὸν Κόνραντ Σμιθ τὴν «ἐπι-
στροφή στὸν Κάντ». Τὰ κυριώτερα ἔργα του εἶναι: «Σοσια-
λισμὸς καὶ Δημοκρατία στὴ μεγάλη Ἀγγλικὴ Ἐπανάσταση», «Οἱ
βασικοὶ ὅροι τοῦ σοσιαλισμοῦ καὶ τὰ καθήκοντα τῆς σοσιαλδη-
μοκρατίας», «Συμβολὴ στὴ θεωρία καὶ τὴν ἱστορία τοῦ σοσια-
λισμοῦ» κ.λ.π. [Σ. τ. μ.]

ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΣΚΕΨΗ

Ἡ «ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΣΚΕΨΗ» ἐκδίδεται μιὰ φορὰ τὸν μῆνα.

ΠΕΡΙΛΑΜΒΑΝΕΙ ἔργα αὐτοτελῆ τῶν διασημοτέρων συγχρόνων συγγραφέων.

ΔΙΑΘΕΤΕΙ ἐκλεκτὸν ἐπιτελεῖον συνεργατῶν τὰ πλουσιώτερα μέσα.

Ἐχουσα ὡς σκοπὸν τὴν δημιουργίαν ἐνὸς σκεπτομένου, ἢ «Σ. Σ.» θὰ παρουσιάσῃ ἀνεκδοκὰ πευτικά ἔργα τῆς σύγχρονης διανοητικῆς ζωῆς.

ΕΞΕΛΟΘΗΣΑΝ

- 1) ΛΑΦΑΡΓΚ Π. . . Ἡ ἱστορικὴ μέθοδος τοῦ Κάρολ Μάρξ.
- 2) FREUD S. . . . Ὁ Λεονάρδος Ντὰ Βίντσι.
- 3) MATIE . . . . Ὁ Ροβεσπιέρος.
- 4) ΤΑΓΓΟΡ . . . . Ὁ ἐθνικισμὸς εἰς τὴν Δύσιν.
- 5) ΕΡΡΙΩ Ε. . . . Δημιουργεῖν.
- 6) ΜΙΡΑΝΤΕΣ . . . Ἐρνέστος Ρενάν.
- 7) ΕΛΙ ΦΩΡ . . . Φ. Ντοστογιέβσκη.
- 8) ΚΑΟΥΤΣΚΗ Κ. Ἡ γέννησις τοῦ Χριστιανισμοῦ.
- 9) ΝΟΡΝΤΑΟΥ ΜΑΞ Ὁ Εἰκοστὸς αἰὼν.
- 10) ΧΑΒΕΛΟΚ ΕΛΛΙΣ Ἡ γενετήσιος διαστροφή.
- 11) ΜΠΟΓΚΝΤΑΝΟΒ Α. Τί εἶναι Προλεταριακὴ ποίησις;
- 12) ΛΕΝΤΖΝΕΡ . . Ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1905.
- 13) ΝΤΕΜΠΟΡΙΝ Α. Β. Σπινόζα.
- 14-15) ΠΙΚΡΟΥ ΠΕΤΡΟΥ Ἡ Αὐγὴ τοῦ Ἀστικοῦ Πολιτισμοῦ.
- 16) ΜΠΑΡΜΠΥΣ . . Μὲ τὸ μαχαίρι στὰ δόντια.
- 17) HESNARD. . . Ψυχολογία τῆς Ὁμοφυλοφιλίας.
- 18) ΡΕΝΑΝ . . . . Ἡ ἐμφάνισις τοῦ Χριστιανισμοῦ.
- 19) ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΓΡ. Ἔρως καὶ αἰσθήσεις.
- 20) ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ Π. Ἡ Ἀλβανία.
- 21) EMILE DERMENGHEM Χριστιανισμὸς καὶ Ἰσλαμισμὸς.
- 22) MACAULAY . . . Ὁ Μακκιαβέλι.

Ἐπιστολαὶ καὶ ἐμβάσματα :

Κ. ΓΚΟΒΟΣΤΗΝ

ΟΔΟΣ ΣΟΛΩΜΟΥ 12-ΑΘΗΝΑΣ

Δυχ. 6

Ε.Υ.Δ. της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006